

TANULMÁNYOK

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

EGYHÁZI HÁBORÚS RÍTUSOK ÉS MAGYARORSZÁGI EMLÉKEZETÜK

A kereszténység és a katolikus egyház megjelenése Magyarországon is alapvetően átformálta a hadakozás és a háborúk ideológiáját és napi gyakorlatát. Joggal tételezhető fel, hogy az egyházi szertartásokat a hadakozáshoz kapcsolódóan éppen olyan előírásosan hajtották végre, mint a szokásos napi gyakorlatban, amivel a vállalkozás sikerét próbálták biztosítani.¹ Indokolatlan leegyszerűsítésnek tekinthető, ha pusztán az istenítélet képzetére korlátozzuk a háború és a természetfeletti világ középkori kapcsolatát, bár érthető okból az írott elbeszélő forrásokban talán erre lehet a legtöbb említést találni. Az égiek döntését a csaták előtt azonban meg lehetett próbálni befolyásolni, egyfelől a példaszerű magaviselettel és imádságos lelkülettel, másfelől égi közbenjáró szentek megnyerésével, hozzájuk címzett fogadalom tételével, vagy éppen ereklyéiknek a csatatéren való megjelenítésével. A klerikusok vagy akár főpapok személyes megjelenése a sikert elősegíthette, de erről – éppen megszokott voltuk miatt – legtöbbször nincsen tudomásunk. Bizonyos liturgikus cselekményeket – fogadalmi misék bemutatása, fegyveráldások – éppúgy megtehettek a hadjáratok előtt (*pre battle rites*), mint a hadi események folyamán.

Nemcsak az uralkodóknak, a vezéreknek és a főuraknak volt alkalmuk az egyháziakkal személyesen találkozni és igénybe venni az általuk kiszolgáltató szentségeket, noha a forrásokban szinte kizárólag ők fordulnak elő. Az egyháziak nyilván szerepet vállaltak a katonákhoz intézett lelkesítő beszédek tartásában is, hiszen ezeknek mindig volt valamiféle „istenítéletet” előrevetítő jellege. Szinte semmit sem tudunk arról, hogy az egyszerű fegyveresek a háború transzcendentális oldalából mit vettek észre, mivel ilyen személyek már csak akkor jelennek meg a forrásokban, ha fogságba esésük vagy sebesülésük után fogadalmat tettek. A keresztes vállalkozások esetében nyilván több minden érintette meg őket, hiszen azokat intenzív prédikációs körutak előzték meg, amelyek során egyszerű formában és magyarul² a tudomásukra próbálták hozni a lelki előnyöket és az elnyerhető kiváltságokat. A keresztes seregekben egyháziak

¹ A dolgozatomban azért használom a rítus szót, mivel ebbe a liturgikus szertartások mellett a világi jellegű aktusok is könnyebben beleérthetők.

² Kapisztrán János természetesen latinul mondta el beszédeit, amit helyben fordítottak.

nagyobb számban vehettek részt, akár 1456-ban,³ akár 1514-ben.⁴ 1443–1444-ben az oszmánok ellen induló seregben a pápai legátus, Cesarini személye erősítette az egyházi jelenlétet és a szertartások súlyát a hadjáratok folyamán. Az 1514-es parasztháborúba torkolló hadjárat során a keresztesekhez csatlakozó egyháziak ráadásul mindkét oldalon nagy számban belesodródtak az erőszakos harci cselekményekbe, amit azonban leginkább a polgárháborús helyzet magyaráz.⁵ A veszély érzete, a sebesülések és a fogság réme persze megérintette a résztvevők széles tömegét, amire leginkább a búcsújáráhelyek csodákat regisztráló gyűjteményeiből alkothatunk valami képet. Ezek a legfontosabb forrásaink a korábban tett fogadalmak beváltására a harci cselekményeket követően. Látványosabb templom- vagy oltáralapításokra az uralkodóknak és előkelőknek volt lehetősége, s ezek is joggal sorolhatók a csaták utáni rítusok (*post battle rites*) közé.

A téma iránt az érdeklődés az utóbbi évtizedben élénkült meg, s a magyarországi források adatait már nagy nemzetközi anyag ismeretében tudjuk értékelni.⁶ Az első, 1301-ig kitekintő tanulmányok és összefoglalások Dušan Zupka tollából születtek meg, aki joggal panaszkodik arra, hogy ebben a vonatkozásban a magyarországi források igen szűkösen állnak rendelkezésre.⁷ Ezen a helyzeten jelen írás sem tud változtatni, de kísérletet tesz arra, hogy az eddig jórészt egymástól elkülönülten tárgyalt jelenségeket egymás mellé helyezve a korábbinál átfogóbb képet rajzoljon. Elkerülhetetlennek tűnik, hogy a források szűkössége miatt kitekintésünket egészen 1526-ig kiterjesszük, hiszen az addig megfigyelt jelenségek jórészt az 1301 előtti időszakra is érvényesek lehetnek. A nem magyarországi források bevonása jelent valamennyi segítséget, de ezek összességében igen esetlegesek. Így a következőkben bemutatott kép továbbra is nagyon vázlatos, s a későbbiekben még jócskán gazdagítható marad.

A katolikus egyház a keresztény magyar királyság hadtörténetéhez már annak megalapítása, 1000/1001 óta sok szállal kötődött, ám a forrásokban ennek viszonylag kevés írásos nyoma maradt.⁸ Az egyháziak, köztük a főpapok magától értetődően

³ „A legtöbben a tisztelendő atya [ti. Kapisztrán] miséjén vettek részt, de volt minden csapatnak külön világi vagy szerzetes papja, akiknél gyakran gyóntak, áldoztak. Sok miséző pap és szerzetes is volt a keresztesek között, kik naponként miséztek, s énekelték a zsolozsmákat.” (*Tagliacocius* 1907. 26. o. és *Giovanni da Tagliacozzo* 1906. 31. o.) Így volt jelen Mátyás, baranyai pap 1456-ban a seregben, s a részvételéről a sebesülése után Kapisztránnak tett fogadalmából tudunk. *Sümegei* 2009. 517. o. és *Fügedi* 1977. 869. o.

⁴ A rendszeres misézést emeli ki Istvánffy is az 1514-es keresztes sereg kapcsán. *Istvánffy* 1962. 53. o.

⁵ *Erdélyi* 2011. 161–182. o. Adatainak a felhasználhatóságára azonban lásd *C. Tóth* 2015. 89. o.

⁶ Erre lásd Barabás Gábor historiográfiai áttekintését jelen számban, valamint *Kotecki – Jensen – Bennett* 2021. 1–21. o. és *Kotecki – Maciejewski – Ott* 2018.

⁷ *Zupka* 2016.; *Uő* 2020.; *Uő* 2021. 143. o.; *Uő* 2022. A korai magyar elbeszélő forrásokban sajnos nem találjuk meg az olyan csatához kapcsolódó rítusok leírását, mint a cseh Cosmasnál és folytatójánál vagy éppen a lengyel Anonymus Gallusnál olvashatóak. Ezekre részletesebben lásd *Zupka* 2021. 157. o.

⁸ Összefoglalóan lásd *Zupka* 2021. 141–158. o.

gyakran megjelenhettek a király kíséretében a hadi táborban és hadjáratokban, imádkoztak, miséztek, áldoztattak, vagy ha nem voltak ott személyesen, akkor templomokban imádkoztak a hadjárat sikeréért.⁹ Mégis inkább csak akkor olvasunk róluk, ha a csatában meghaltak – mint például 1099-ben orosz földön Kálmán király seregében két püspök, az V. kereszties hadjárat során 1218-ban, a mongolok ellen 1241-ben Muhi-nál, az oszmánok ellen 1444-ben Várnánál és 1526-ban Mohácsnál –,¹⁰ vagy ha megverseltek, hogy mennyire rosszul érzik magukat a fegyverek között, mint azt a költő, egyben pécsi püspök, Janus Pannonius tette.¹¹

A nagy egyházi ünnepeket a táborban is megülték. Tudjuk, hogy 1463-ban Jajcában az általános támadás fenyegető hírére az oszmánok követeket küldtek, és feltétel nélküli békét kértek, éppen akkor, amikor december 25-én a magyar vezérkar a helyi ferencesek templomában nagymisével ülte meg a nagy ünnepet, készülve a döntő rohamra.¹² Misézett 1456-ban Nándorfehérvár megvédésekor az egybegyűlt kereszties sereg előtt Kapisztrán (Szent) János is, ami azonban természetes volt, mert ő volt a vezérük.

A püspökök megjelenésének a király kíséretében ritka példája az 1044. évi ménfői csata.¹³ Hasonlóképpen magában áll forrásaink között a fiatal II. Géza király 1146. évi felövezésének leírása egy kápolnában a Lajta folyó menti csata előtt, ahova az egyháziak sokasága kísérte el, miközben Krisztushoz, az angyalokhoz és Szűz Máriához fohászkodtak.¹⁴ Annál meglepőbb, hogy 1301 előtt további magyar királyi felövezésekről nincsen tudomásunk. A liturgikus könyvekben, így a Magyarországon is használt német-római pontifikáléban éppúgy olvashatók voltak a votív misék és könyörgések „in tempore belli” (háborús időkre), vagy „contra paganos” (a pogányok ellen) címmel, mint zászló- és fegyveráldások, de ezek konkrét hadjáratokkal nem kapcsolhatóak össze.¹⁵

⁹ Összefoglalóan lásd *Kotecki* 2016.; Dalmáciára vonatkozóan lásd *Gál* 2021. 25–37. o.

¹⁰ 1301 előtti példákra lásd Barabás Gábor tanulmányát ebben a számban, valamint *Barabás* 2021. 39–56. o.

¹¹ *Janus Pannonius* 2009. 202–212. o. Mátyás uralkodása alatt a püspökök személyes részvétele a hadjáratokon a korábnál gyakoribb lehetett. *Kubinyi* 1999. 21. o.

¹² „Quavis et clarius breviter dicam, prompta erant omnia paramenta ad sturmam. Milites statim post confessionem corporis Domini nostri Ihesu Christi communicaverunt, ut hodie mane sturma fieret [...]. Nam cum maioris misse officio in ecclesia fratrum minorum singuli pro suo posse devote interessemus...”. (*Thallóczy* 1915. CIV. o. és XXVI. dokumentum, 31. o. Vö. *Filipović* 2015. 216–218. o.) *Bonfini* 1995. 735. o. szerint – tévesen – karácsonykor Mátyás már Budán volt.

¹³ „Episcopi, capellani, principes alii quamplures retrahuntur...”. *Annales Altahenses Maiores*, 37. o. és AKÍF 253–254. o. Vö. *Zupka* 2021. 147. o.

¹⁴ A hivatkozott krónikarészletek forráshelyeiként minden esetben megadom a latin és a magyar szövegközlést tartalmazó kiadványokat is. *Illuminated Chronicle* 306. o. (165. fej.) és *Képes krónika* 107–108. o. A jelenetet leírja *Freisingi Ottó* is. *Otto von Freising – Rahewin: Gesta Friderici*, 1.33, 1.51. (MGH SSrG XLVI. k. 48–51. o.). Vö. *Zupka* 2021. 50–54. o. és *Uő* 2016. 148–150. o. Érdekes, hogy Szent István esetében semmilyen utalás sincsen egyházi részvételle a csata előtti királyi felövezésnél, vö. *Illuminated Chronicle* 84., 110–112. o. (41., 64. fej.) és *Képes krónika* 33., 41. o.

¹⁵ *Radó* 1973. 67. o.

A csata előtti rítusok

Az 1301 előtti időszak tekintetében leginkább az elbeszélő forrásokra támaszkodhatunk, a krónikákra és a szentté avatott magyar királyok (I. István, I. László), valamint Gellért püspök legendáira. A természetfölötti erők beavatkozása az evilági harcokba már a pogány hiedelemvilágban is megszokott jelenség volt. A keresztények között is elterjedt felfogás szerint a fegyveres harc istenítéletnek tekinthető, ami során isten kinyilvánítja segítségét az igazságért küzdő fél oldalán. Itt lehet gondolni szorosabb értelemben a harcban személyesen megjelenő, beavatkozó szentekre, tágabb értelemben minden olyan megnyilvánulásra – fohász, fogadalom, ereklyék jelenléte, alapítási legendák stb. –, ahol a harc sikerét kapcsolatba hozták egy szent közbenjárásával.¹⁶ A hadvezérek a csaták előtt magától értetődő módon kérték az égiek segítségét, fohászodhattak a csatában segítő szentekhez, vagy éppen Szűz Máriához.

A magyar királyi oklevelek sajátsága, hogy az adománylevelekben sokszor elmeséli a megadományozott hőstetteit, szolgálatait, amivel kiérdemelte az uralkodói kegyet. Így járt el I. István király is a legelső, még apja, Géza által alapított bencés apátság esetében. Az első magyarországi, igaz csak interpolált másolatban fennmaradt oklevél, az 1001/1002-es pannonhalmi adománylevél tanúsága szerint a riválisával 997-ben összecsapó István az apja, Géza fejedelem halála után Szent Mártonhoz fohászodott, s cserébe gazdag adományokat ígért, amelyeket a győzelem után be is teljesített.¹⁷ Ezzel eljutunk a csatában segítő szentek témaköréhez.

Szent Márton katonaszentként a század végén ismét megjelenik a forrásokban. Az első keresztes hadjárat idején, 1096-ban az országon átvonuló Bouillon Gottfried a krónikás Gilo de Paris valamivel későbbi leírása szerint ellátogatott az akkor Szent Márton szülőhelyének tartott Pannonhalmára. Ott Kálmán király ünnepélyesen fogadta az ország püspökei társaságában, ereklyéket felvonultató körmenettel.¹⁸ Szent Márton feltűnése a magyar forrásokban nem véletlen, mivel az egész középkoron át szoros kapcsolatban maradt a dinasztiaiával, neki szentelték a 13. században a királyi kápolnát a korai budai várban, a Kammerhofban. A királyi kápolna katonai szerepéről azonban keveset tudunk. Majd csak később, a középkor végén keresi fel a mohácsi csatába induló II. Lajos király – 1526. július 20-án – a Zsigmond király által 1410-ben alapított és új védőszentet kapott palotakápolnát, amely ekkorra társaskáptalan lett. A korabeli leírás szerint „a király díszes aranyos ruhájában ült gazdagon feldíszített lován [...]. Amikor elérték a Szent Zsigmond templomot, a király leszállt a lováról, és a templomban a főoltár előtt imádkozott, majd elhagyta Budát.”¹⁹ Arról is tudunk,

¹⁶ Összefoglalóan lásd *Bachrach* 2003.

¹⁷ DHA 39–40. o.

¹⁸ *Historia Vie* 1997. 50. o., idézi *Zupka* 2021. 165–166. o.

¹⁹ *Kalous* 2007. 614. o.

hogy pár nappal később Bátán, a Szent Vér-zarándoklatok kegyhelyén a király meggyónt és megáldozott, nyilván nem egymagában.²⁰

Báta említése egyúttal arra is jó példa, hogy az itineráriumok tanúságul hívása révén könnyebben tudjuk az egyházi intézményeket a hadi eseményekhez kapcsolni. Báta tudvalévően fontos úthálózati csomópont volt, a délre vezető hadi út mellett feküdt, s a szárazföldi úton vonuló seregek útba ejtették. Észszerű volt, hogy a király, II. Lajos és vezerei itt kérjék még egyszer az égiek segítségét 1526-ban. Bátori András, a naszádosok kapitánya az 1521-es hadjárat során hasonlóképpen megállt Bátán, hogy „búcsút nyerjen s bevárja a királyt”.²¹ A korábbi évekből megemlíthető, hogy 1359 áprilisában Nagy Lajos király Szerbiába vonulva Bátán járt, és a monostor birtokainak védelmében oklevelet adott ki.²² Majd Zsigmond király 1395-ben a boszniai hadjáratba vonulva a húsvéti ünnepeket töltötte itt.²³ Mátyás 1463-ban a boszniai hadjáratára indulva biztosan megállt Bátán, ekkor itt ünnepelte áldozócsüörtök ünnepét, és oklevelet keltezett innen.²⁴ Vélhetően 1464-ben és 1465-ben is megállt vonulásai során az apátságban.²⁵

A csatában segítségül hívott égiek között a szenteknél is hangsúlyosabb helyet kapott Szűz Mária. Erre a legkorábbi példák I. (Szent) István király legendáiban olvashatók, aki több magyarországi püspökséget szentelt a tiszteletére. Amikor 1030-ban a német király, II. Konrád nagy sereggel támadt Magyarországra,²⁶ István legendáinak szövege szerint a magyar király Szűz Mária segítségét kérte, ami meghallgatásra talált.²⁷ Érdekes módon a kortárs német krónikás, Wipo II. Konrád tetteiről szóló munkájában is hasonlóan írt. Wipo ugyanis azt állítja, hogy István „csupán az Úrtól kért sürgetve védelmet, miután egész országában könyörgést és böjtöt rendelt el”.²⁸ E forrásokra alapozva vetették fel többben, hogy az 1031-es évszámot feltüntető magyar koronázási palást talán Szent Istvánnak a német betörés kapcsán tett fogadalmához köthető, s mintegy fogadalmi ajándékként jutott a fehérvári egyház birtokába.²⁹

Az attributumként egy bárdal ábrázolt I. (Szent) László király maga is katonaszent lett, s ereklyéit az ország egyik legnépszerűbb zarádokhelye, az általa alapított várad-i püspökség őrizte. 1345-ben a krónikás feljegyzés szerint László király személyesen

²⁰ *Sümegei* 2009. 506. o. és *Szerémi* 1979. 120. o.

²¹ *Sümegei* 2009. 509. o. és *Szerémi* 1979. 103. o., idézi *Sümegei* 1993. 89–90. o.

²² CDH IX/3. k. 97. o.

²³ *Engel – C. Tóth* 2005. 70. o.

²⁴ *Sümegei* 2009. 306. o. és *Horváth* 2011. 72–79. o.

²⁵ *Horváth* 2011. 138. o. és *Teleki* 1852–1857. XI. k. 61–62., 140., 143. o.

²⁶ *Varga* 2003. 96–98. o. és *Zupka* 2021. 144–146. o.

²⁷ Hartvik-legenda, 16. fejt. (SRH II. k. 423–424. o. és Árpád-kori legendák 38. o.)

²⁸ „Rex autem Stephanus minime sufficiens adversus imperatorem, orationibus et ieiuniis in universo regno suo indictis, praesidium Domini tantummodo flagitabat.” *Wipo* 1915. 44. o. és ÁKÍF 181. o. Vö. *Wolfram* 2006. 231–237. o. és *Zupka* 2021. 144–146. o.

²⁹ *Kovács* 1998. 47. o. és *Györffy* 1977. 353–354. o.

avatkozott be és harcolt a tatárok ellen egy ütközetben.³⁰ Királyaink időről-időre felkeresték Váradot, e látogatások azonban a harci eseményekhez közvetlenül ritkán kapcsolhatóak, ugyanakkor tudjuk, hogy 1352-ben Nagy Lajos a litván háborúja után Váradra ment hálaadásra.³¹

A zarándoklatok és a törökellenes háborúk összekapcsolására tett – sikeres – próbálkozást a magyar országgyűlés, amikor az 1450-es szentév alkalmából a pápához fordultak. Azt kérték, hogy a magyarok a jubileumi búcsút akkor is nyerhessék el, ha nem Rómába mennek, hanem Szent László váradi vagy Szent István fehérvári sírját látogatják meg, valamint a római útra szánt pénz felét a török háború finanszírozására szánt adományként fizetik be.³²

Meglepő módon I. (Szent) Lászlóval ellentétben I. (Szent) István ütközetekben játszott szerepére semmi sem utal, leszámítva egy bajor város melletti összecsapást: a bambergi székesegyház prépostját segítette meg 1330-ban, aki hálából alapítványt hozott létre a szent király emlékének ápolására.³³ Az ütközetre éppen augusztus 20-án került sor, s a prépost sikerét annak ellenére a magyar királynak tulajdonította, hogy aznapra esett egy sokkal inkább „katona” szent, Clairvaux-i Szent Bernát ünnepe is.

Ereklyék az ütközetekben

Magától értetődő, hogy a királyok a kincstár birtokában ereklyéket is vittek magukkal az ütközetekbe. Úgy tűnik, hogy a királyi lándzsát (*lancea deaurata*), amely a Krisztus keresztjének egy szögét magába foglaló német szent lándzsa másolata volt, a magyar uralkodók is a német királyokhoz hasonlóan magukkal vitték az ütközetekbe.³⁴ Német birodalmi szimbolikája miatt azonban a magyarországi lándzsának a középkori magyarországi forrásokban egyetlen említése sem maradt.³⁵

Később az orosz évkönyvekből értesülünk arról, hogy 1152-ben II. Géza király oroszországi hadjáratában egy mellkeresztet hordott, amelyet Szent Istvántól származtatott: „...ez az a kereszt, amelyen Krisztus, a mi Istenünk saját akaratából vállalta a megfeszítetést. Ugyancsak isten akaratából került Szent Istvánhoz, aki ugyanezt csókolta meg...”³⁶ Az 1260-as években a Morva folyó menti harcokban IV. Béla is személyesen vett részt. Ekkor a csehek a magyar királyi málhából megszerezték

³⁰ Balogh 1982. 35. o.

³¹ „...inde veniens versus Waradinum [...], Deo et beato Ladislao garatias egit, [...] et ecclesiae beati Ladislai munificentia plura contulit.” Balogh 1982. II. k. 35. o.

³² Csukovits 2000. 213–214. o.

³³ Veszprémy 2020a. 507–517. o.

³⁴ Altaichi évkönyv 1044. év (ÁKÍF 253. o.). Meggyőző párhuzama, hogy I. Szobeszláv cseh herceg, akinek felesége Álmos herceg leánya volt, Szent Vencel lándzsáját magával vitte 1126-ban a hadjáratra. Zupka 2021. 157. o. és Kotecki 2021. 187. o.

³⁵ Kovács 2000. és Zupka 2016. 89–90. o.

³⁶ Hodinka 1916. 183–187., 193–195. o.; Font 1996. 235., 251. o.; Kovács 1998. 165. o. Kovács Éva ezt az ún. Závis-keresztet azonosítja.

Keresztelő Szent János ujját.³⁷ Szintén IV. Béla királyról tudjuk, hogy egyik előkelőtől, Csák nembeli Mihálytól egy kereszteteklyét tartalmazó aranykeresztet akart megszerezni, aki azt a király fia, Béla herceg jelenlétében Uros szerb király elleni hadjáratában zsákmányolta 1269-ben.³⁸ A 15. századból Magyarország kormányzójáról, Hunyadi Jánosról is tudjuk, hogy aranykeresztet hordott a nyakában.³⁹

Csatához kapcsolódó bűnbánat

A korábbi kutatás ingadozott abban, hogy a latin szövegekben megörökített, többnyire a csata előtti bűnbánatot leíró jelenetekben valós, megtörtént eseményeket lássson-e, vagy éppen a szövegekbe való utólagos manipulatív belecsempészésüket vélelmezze. A magyar historiográfiában így például Szekfü Gyula szerint a 14. századi *Képes krónikában* a „síró” Szent Istvánra vonatkozó megállapítás a király utólagos büntudatának a jele, hiszen még életében megvakította rokonát, Vazult. Mivel a 11. század folyamán Vazul leszármazói uralkodtak, ez alapot adhatott volna a krónikák célzatos torzításának.⁴⁰ Az utóbbi évtizedekben azonban a középkori érzelmek, így a sírás és könnyhullatás megjelenítésének mint motívumnak a kutatásában és értelmezésében látványos fordulat következett be. Ennek során – elsősorban Gerd Althoff munkásságának köszönhetően – az elbeszélő forrásoknak egy, a rituálékat és konvenciókat kereső értelmezése vált egyre elfogadottabbá.⁴¹

A síró királyok, könnyhullató vezérek kérdésére a magyarországi középkorkutatás és klasszika filológia már a nemzetközi kutatást jóval megelőzve felfigyelt, erről tanúskodnak Balogh József, Guoth Kálmán, majd Borzsák István írásai.⁴² Balogh József több alkalommal érintette a témát, és helyesen figyelt fel az ókeresztény és középkori imasírára (*oratio lacrimarum*), s amint megállapította, „a sírás az egész középkoron végig kiegészítője a vallásos-épületes gondolatnak”.⁴³ A hagyomány és rituálé szívósságát mutatja, hogy II. Fülöp francia király 1190-ben ugyancsak síró imával készült kereszties hadjáratára.⁴⁴ Hasonlóképpen meggyőző párhuzam Jan Długosz leírása III. Ulászló lengyel királyról, aki sír az 1410. évi grünwaldi csata előtt.⁴⁵ A példák minden kétséget eloszlatnak: a csata előtti rituális sírás nemcsak a klerikus műveltséggel

³⁷ Vö. Dalimil-krónika (1230 k.) 91. fejezete (CFH II. k. 817. o. – cseh nyelven, ill. 823. o. – németül). Vö. még uo. I. k. 539. o. és *Dalimils* 1859. 201. o.

³⁸ „Idem Michael crucem pretiosam de ligno Domini ad visum Bele ducis recepisset...” IV. Béla oklevele. CDH IV/3. k. 490. o. és RA I/3. füzet 489–490. o., no. 1605.

³⁹ *Thuróczy* 1985. 258. o. és *Thuróczy – Rogerius* 2001. 296. o. (242. fej.)

⁴⁰ *Szekfü* 1938. 28. o.

⁴¹ *Althoff* 1996. 239–252. o.

⁴² *Balogh* 1926. 190–192. o.; *Balogh* 1928. 49–50. o.; *Borzák* 1974. 58. o. Részletesen lásd *Veszprém* 2015.

⁴³ *Balogh* 1928. 192. o.

⁴⁴ *Rigord* 2006. 272. o. Az ószövevségi példákra lásd *Patton* 2018. 265. o.

⁴⁵ *Lenart* 2011. 34–45. o.

rendelkező szerzők fantáziájának a terméke, hanem valóban előfordulhatott bizonyos ütközetek előtt. Ezekre leginkább testvérháború idején kerülhetett sor, vagy hangsúlyosan keresztények közötti összecsapás esetén, például egy lovagrend és egy keresztény királyság közötti harc alkalmával.

Két 1301 előtti elbeszélő forrásunkban fordul elő ilyen leírás: a 14. századi krónika-kompozíciónak a *Képes krónikában* fennmaradt változatában tíz alkalommal, míg az 1200 körül működő Névtelen krónikásnál (*Gesta Hungarorum*) egyszer. A *Gesta* 39., valamint a *Képes krónika* 121. fejezete közel azonos módon örökít meg egy ilyen jelenetet.⁴⁶ Az említett fejezetekben nem véletlenszerű a hasonlóság a magyarok 900 körüli fejedelmének, Árpádnak és 11. századi királyának, I. (Szent) Lászlónak – aki ekkor még csak herceg – csata előtti viselkedése között. Minden bizonynyal a Névtelen krónikás előtt ott feküdt a magyar krónika egy korai szerkesztése, s a síró László alakját követve szövegezte meg Árpád viselkedését. Joggal tehető fel, hogy a krónikaszerkesztések megfogalmazói tisztában voltak azzal, hogy nemcsak a hagiográfiai alkotásokban, hanem a történeti művekben, a hadjáratok és csaták irodalmi igényű leírásaiban is helye van a nyilvános sírás, könnyhullatás megörökítésének. Ez a Névtelen krónikás esetében csakis fiktív lehet, hiszen a többszáz évvel korábbi eseményekről semmilyen hiteles forrás nem állhatott a rendelkezésre, mégsem érezte azt saját korában anakronisztikusnak.

Nem véletlen, hogy a László és testvére, Géza herceg vezetésével Salamon király ellen indított 1074-es mogyoródi csata során olvashatunk csata előtti és utáni sírásról, leborulásról (*prostratio*⁴⁷). A *Képes krónika* 122. fejezetében a győztes csata után a halottak látványa ad okot Lászlónak a sírásra.⁴⁸ 1091-ben I. László már királyként vezette a sereget a betörő, a krónikában kunnak mondott nomádok ellen. A krónika 137. fejezete szerint László a csata előtt beszédet mond és sír.⁴⁹ A sírást a szöveg alapján a harcban elkerülhetetlen véráldozat miatti kiengeszteléssel hozhatjuk kapcsolatba. A csatát követő hálaadás és bűnbánat szertartására is tudunk példát hozni a magyar történelemből, amikor III. Henrik német császár 1043-ban a magyarokkal vívott győztes ménfői csata után „alázatosan és áhítatosan leborult”, aminek emlékét a magyar krónika is megőrizte.⁵⁰

⁴⁶ *Anonymus – Rogerius* 2001. 83–85. o.; *Anonymus* 1999. 34. o.; *Illuminated Chronicle* 222–224. o.; *Képes krónika* 79–80. o.

⁴⁷ A liturgiában kinyújtott testtel, arccal a földre borulás.

⁴⁸ *Illuminated Chronicle* 226–228. o. és *Képes krónika* 80–81. (122. fej.), vö. *Halmágyi* 2019. 214–215. o.

⁴⁹ *Illuminated Chronicle* 254. o. és *Képes krónika* 90–91.o. (137. fej.)

⁵⁰ Az Altaichi évkönyvet követve, lásd *Illuminated Chronicle* 144. o. és *Képes krónika* 51. o. (76. fej.). Értelmezésére lásd *Larson* 2009. 60–63. o. Tudjuk a császárról, hogy magával vitte ereklyeként a Szent Kereszt egy darabkáját, vagy egyesek szerint a II. Konrád-féle birodalmi keresztet (Reichskreuz). *MGH SSrG IV.* k. 37. o.

Általában megfigyelhető, hogy a korai krónika mára fennmaradt szövege a királyok és hercegek között csak I. (Szent) Istvánnal, I. (Szent) Lászlóval és vele összefüggésben Géza herceggel kapcsolatban említ imához, könyörgéshez, bűnbánathoz kapcsolódó sírást – nyilván nem véletlenül, hanem ezzel tudatosan kiemeli a hasonlóságot az említettek között. Általában az érzelmek, a sírás hangsúlyozásának csak a főszereplők, királyok, hercegek esetében volt a történet szempontjából jelentősége. Ami az ő esetükben a magánszférában történt, az magától értetődően a nyilvános szférának is részévé vált. Hasonlóképpen Szent Lászlónak a mogyoródi csata előtti fogadalma joggal rokonítható Szent Istvánnak a Koppánnal vívandó csatája előtt Mártonnak tett fogadalmával. Ez minden bizonnyal egy I. (Szent) László király idejében is létező gyakorlatot tükrözhet. Egy herceg, különösen, ha egy felkent és megkoronázott uralkodó ellen fogott fegyvert, kínosan ügyelt a részletekre, és minden eszközt megragadott, hogy fellépését jobb színben tüntesse fel.

A nyugati hadviseléshez – különösen, ha a hadak élén uralkodók álltak, legtöbbször egyházi kíséretükkel – hozzátartozott a csatát megelőző és az azt követő fohászkodás, böjt és hálaadás, vezeklés, vagy ha mindez egyszerre nem is, ezek bizonyos elemei mindenképpen. Magukat ezeket a szertartásokat rutinszerűnek tekinthették, s talán az elbeszélő forrásokban ezért sem tartották elengedhetetlennek megemlékezésüket. Hasonlóképpen a csaták előtti buzdító beszédek sem jegyezték le, vagy ha igen, nem szó szerint, és tartalmuk megformálásában sokkal inkább a krónikások irodalmi műveltsége és tájékozottsága csillant meg.⁵¹ A beszédek utólagos, fiktív megformálása miatt azonban nem lehet kétségbe vonni, hogy elhangzottak.

A csatát előkészítő rítusokhoz szorosan hozzátartoztak a vezéreknek a katonákhoz intézett szónoklatai.⁵² Ezek többsége, a dolog természeténél fogva, a csata előtt hangzik el, amikor valóban szükségesnek érezhették, hogy harcra biztassák katonáikat, s elvegyék kedvüket a csata közbeni meneküléstől. Az események logikájából következően szinte mindig a később győztesnek bizonyult csatát megelőző beszédekről értesülünk, hiszen vesztes csatát követően értelmetlen lett volna ezekre hivatkozni. E beszédek jelentős része fiktív volt, hiszen ha a csatamezőn valóban el is hangzottak, azt csak a vezér körül álló egységek hallhatták, így a későbbi írásba foglalóknak nem lehetett tudomásuk azok tartalmáról. Utólag nyilván a nemzetpolitológia és a korabeli retorikai hagyomány szabályai szerint és példái alapján maguk szövegezték meg a szónoklatokat. A klasszikus szerzők és retorikai kézikönyvek ösztönző hatással lehettek a krónikásokra, így például valószínűsítik, hogy William of Poitiers-nél a hasTINGSI csata előtt elhangzott Hódító Vilmos-beszéd Sallustius *Catilinájára* vezethető vissza.⁵³ Ennek ellenére az utólagos megszövegezések bizonyos forrásértékkel bírnak,

⁵¹ További irodalomra lásd *Veszprémy* 2012. 159–169. o.

⁵² *Strategikon* 66. o.

⁵³ Caius Sallustius Crispus: *Catilina* összeskuvése, vö. *Storelli* 2007. 59. o.

hiszen jól tükrözik egy adott nép történetírásában élő önképét, a nemzeti sajtásokkal kapcsolatos toposzokat.⁵⁴

Ebben az összefüggésben lehet néhány középkori magyar harcra tüzelő beszédre utalni, amelyek leginkább az 1200 körül alkotó magyar Névtelennél maradtak ránk. Az égi segítségre való utalás meghatározó lehetett ezekben a beszédekben. S noha a Névtelen műve teljes egészében a pogány magyarok történetével foglalkozik, Árpád fejedelem beszédében már az Isten is megjelenik (39. fejezet).⁵⁵ A nemzeti önképnek szerves része volt katonai bátorságuk és hadra termettségük hangsúlyozása, egyértelműen pozitív kontextusban, amit a krónikások összekapcsoltak az égi támogatás emlegetésével.

Csatakiáltások

A kevés csatakiáltásra vonatkozó adatunk közül az első még a 11. század első évtizedeire vonatkozik.⁵⁶ A *Kyrie eleison* („Uram, irgalmazz!”) csatakiáltás elsőként Szent Gellért nagyobbik legendájában olvasható. Eszerint mielőtt Csanád vezér serege Ajtony ellen indult, így kiáltottak: *Kyrie eleison, Christe eleison, Kyrie eleison, Pater noster*.⁵⁷ 1068-ban a betörő nomádok ellen vívott kerlési csata leírásában helynévként fordul elő egy Kyrioleis nevű hegy, amit a krónikás kimondatlanul is e csatakiáltással hoz összefüggésbe.⁵⁸ Előfordulása nem meglepő, a 9. századból van rá adat, hogy csata előtti imádságként is használták a *Kyrie eleison* görög szókapcsolatot.⁵⁹ Sőt, mindent megerősíti a bizánci császár, Maurikiosz (ur. 582–602) *Stratégikon*jában szereplő leírás a csata előtt a zászlók megáldásáról. Ugyanott olvassuk, hogy a csata napján a papok *Kyrie eleison*t kiáltottak, majd pedig a parancsnokok háromszor *nobiscum Deus*-t („Velünk az Isten”). Ez utóbbi harci kiáltássá is vált, noha használatát a zavaró pszichológiai hatás miatt később korlátozták.⁶⁰

1278-ban a morvamezei csatában a Habsburg Rudolf oldalán harcoló németek, a magyarok, sőt a krónikás szerint a kunok is Krisztus nevét kiáltották: „ezen a napon a kunok s a keresztények együtt gyakran újra és újra segítségül hívták és mindenki hangosan kiáltozta: Krisztus, Krisztus!”⁶¹ 1456-ban a Nándorfehérvár védelmére egybegyűlt kereszties sereget vezérük, Kapisztrán biztatta arra, hogy a bajban Jézus

⁵⁴ Searle 1984. és Ashe 2007. 1–27. o.; Hansen 1993.; Anson 2010. 304. o.; Yellin 2008.

⁵⁵ Anonymus – Rogerius 2010. 23., 83–85. o. és Anonymus 1999. 14–15., 34–35. o.

⁵⁶ Halmágyi 2007. 590–601. o. és *Uő* 2014. 151–154. o.

⁵⁷ „Uram irgalmazz! Krisztus kegyelmezz! Uram irgalmazz! Miatyánk!” Legenda S. Gerardi episcopi. SRH II. k. 491. o. és Árpád-kori legendák 76. o.

⁵⁸ Illuminated Chronicle 194. o. és Képes krónika 68–70. o. (102. fej.)

⁵⁹ Halmágyi 2007. 591–593. o. és *Uő* 2014. 153. o.

⁶⁰ Stratégikon 33., 65. o. (7B.17, 7A1, 2.18.), vö. Bachrach 2003. 16–17. o. A bizánci császár szerint a kiáltás megzavarhatta a katonákat.

⁶¹ Continuatio Vindobonensis 709. o.

nevét kiáltásák. Az eseményeket megörökítő másik ferences, Giovanni da Tagliacozzo (Tagliakocius János) leírásában többször is találkozunk ennek említésével. Így július 14-én maga Kapisztrán lobogtatta keresztes zászlóját, miközben Jézus nevét kiáltotta.⁶² Tagliacozzo leírását Thuróczy János is megerősítette krónikájában.⁶³

Egy 1396 körüli török betörés alkalmával Thuróczy „Isten, Szent Mihály!” kiáltást említ, amelyet az oszmánok – nem értve azt – utánozni próbáltak.⁶⁴ A krónikás viszszavetítve az „Isten” kiáltást már a hunok idejében megszokottnak írja le.⁶⁵ Nagy Lajos vitézeiről a Névtelen Minorita krónikás jegyezte föl, hogy 1355-ben a csatában így fohászkodtak: „Szent királyok, segítsetek bennünket!”⁶⁶ A Szent királyok elnevezés az 1083-ban, illetve 1192-ben szentté avatott István és László mellett István fiát, az 1030-ban elhunyt Imre herceget is magában foglalta. A magyarok közülük leggyakrabban Szent László segítségét kérték. Erről nemcsak a mongolok elleni, már említett 1343-ös csatában van tudomásunk. A 15. század egyik legnagyobb oszmánok elleni győzelme, az 1479-évi kenyérmezei ütközetről készült szász beszámoló szerint a magyarok csatakiáltása az „Isten és Szent László nevében!” volt.⁶⁷

Hadizászlók, diadalmenetek

A zászlóknak kiemelt jeletősége volt a hadi eseményekben mind az ütközetek előtt, mind utánuk. Az ütközetek során elsősorban taktikai szerepük volt, de egyúttal a szentek közbenjárását is biztosították. Arra, hogy a magyar seregben egy megszentelt országos zászlót használtak volna, csak néhány adatunk van. Így az 1167-ben a Száva és Duna összefolyásánál a bizánciak ellen a magyarok vereségével záruló ütközetről a bizánci krónikásnál, Kinnamosnál (megh. 1203 körül) a következőket találjuk: „Akkor fogták el a zászlót [szémeion], mely nagy volt, s amelyet a barbárok [azaz a magyarok – V. L.] szekéren vittek”. Egy másik krónikás, Niketas Choniates (megh. 1213) sem hagyja említés nélkül a magyarok zászlós kocsiját: „Zászlója is fennen lobogott egy vastag és magasba feszülő rúdon, amelyet négy pár ökör vont kerekeken.”⁶⁸ Az idézett tudósítások kétségtelenné teszik, hogy a magyar sereg – bár abban ekkor a király személyesen nem jelent meg – 1167-ben a bizánciak elleni ütközetben megkülönböztetett tiszteletnek örvendő hadizászlót vitt magával egy szekéren (korabeli itáliai terminussal

⁶² *Giovanni da Tagliacozzo* 1906. 109. o.; *Tagliakocius* 1907. 20–21. o.; *Halmágyi* 2007. 595. o.

⁶³ „...auxiliumque domini Iesu sepius acclamantes...” *Thuróczy* 1985. 270. o. és *Thuróczy – Rogerius* 2001. 309. o. (250. fej.).

⁶⁴ *Thuróczy* 1985. 226–227. o. és *Thuróczy – Rogerius* 2001. 258. o. (213. fej.). A latin szövegben magyarul szerepelnek a nevek. *Halmágyi* 2007. 595. o.

⁶⁵ *Thuróczy* 1985. 61. o. és *Thuróczy – Rogerius* 2001. 62. o. (30. fej.).

⁶⁶ „Sancti reges adiuuate nos!” *Chronicon Dubnicense* 167. o. és *Küküllei – Névtelen* 2000. 63. o. (19. fej.).

⁶⁷ *Szakály – Fodor* 1998. 347. o. és *Halmágyi* 2007. 598. o.

⁶⁸ Kinnamos és Choniates szövegét közli ÁMBTF 245. ill. 289. o. Részletesen lásd *Veszprémy* 1995.

egy „carroccio”-n⁶⁹). Az országos zászló őrzési helyéül az I. István által alapított fehérvári királyi bazilika, a királykoronázások hagyományos helyszíne szolgálhatott, s ábrázolása valószínűleg a fehérvári káptalan patrónáját, azaz Szűz Máriát jelenítette meg.⁷⁰ Székesfehérvár szerepe a 12. században megnövekedett, emellett szól az is, hogy Kálmán illetve II. Béla korától a magyar királyok kizárólagos temetkező helyévé válik, egészen III. László király idejéig (megh. 1205). A bizánci források még egy érdekes eseményt örökítettek meg: 1167-ben az Erdélybe betörő bizánciak a győzelmük jeleként a helyszínen egy bronzból készült keresztet állítottak, rajta négysoros felirattal. Erről a magyar források hallgattak, csak Kinnamostól szerzünk tudomást az eseményről.⁷¹

Bizonyosra vehető, hogy amikor II. András király kereszties sereg élén 1217-ben a Szentföldre indult, Zágráb felé haladva megállt Fehérváron. A hadba induláshoz bizonyosan már itt is kapcsolódtak egyházi szertartások.⁷² Az útvonalat Zágrábtól tudjuk pontosan követni. A király részt vett a még I. (Szent) László alapította zágrábi székesegyház újraszentelésén, majd innen vonult a tengerpartra, Spalatóba (Split), ahol megérkezése után a Diocletianus római császár mauzóleumából átalakított Szent Domnius-templomban szentmisén vett részt. Úgy viselkedett, mint kereszties harcostársa, az osztrák VI. Lipót herceg, aki az általa alapított lilienfeldi ciszterci apátságban oltárszenteléssel ünnepelte az indulását.⁷³ András királlyal három püspök tartott és egy későbbi érsek, akik a király hazatérése után is a Szentföldön maradtak, ketten meg is haltak a későbbi harcok során.⁷⁴ Visszatérte után a király hálaadását is biztosra vehetjük, amikor udvarában bemutatta a magával hozott, a krónikában részletesen felsorolt ereklyéket, s egy részüket szétszította a hazai egyházak között.⁷⁵

Szertartásos zászlóbontásra az Árpád-kor végéről, a 13. század második feléből van két jól ismert adatunk. Eszerint 1278-ban a morvamezei csatába vonuló IV. (Kun) László megállt Fehérvárott, s a hadjárat sikeréért a magyar szent királyokhoz, Istvánhoz, Lászlóhoz és Imre herceghez fohászkodott.⁷⁶ Az eseményeket megörökítő kortárs krónikástól, Kézai Simontól tudjuk, hogy a győztes csatában zsákmányul ejtett paj-

⁶⁹ Ismeretét talán a szerémségi milánói kolónia közvetítette, bár Európában többfelé is használták. *B. Szabó* 2013. 149. o.

⁷⁰ Ennek lehetséges alátámasztása Istvánffy Miklós leírása a mohácsi csatában Tomori Pál zászlajáról, amelyet Drágffy János tartott. Szerinte azon a Boldogságos Szűz Mária aranyos képe volt látható (*Istvánffy* 1962. 114. o., idézi *Kumorovitz* 1954. 31. o.) Igaz, Mátyás egyik zászlóján feszület volt látható, *Balogh* 1966. I. k. 662., 402–403. o.

⁷¹ ÁMTB 239. o.

⁷² *Gaposchkin* 2013. 44–91. o. és *Veszprémy* 2006. Az I. Frigyes kereszties seregéhez csatlakozott magyarok is saját zászló alatt vonultak, mint arról az osztrák klerikus, Ansbert is beszámolt. Krónikáját lásd ÍFMT 296. o.

⁷³ *Preiser-Kapeller* 2011. 66–77. o.

⁷⁴ *Barabás* 2021. 41–43. o. és jelen kötetben.

⁷⁵ *Illuminated Chronicle* 322. o. és *Képes krónika* 113. o. (175. fej.).

⁷⁶ *Kézai* 1999b. 151. o. (74. fej.) és *Kézai* 1999a. 118. o.

zokat és zászlókat Fehérvárott helyezték el az egyházban.⁷⁷ Később III. András király 1291 nyarán azért vonult Fehérvárra, hogy ott Albert, osztrák herceg ellen zászlót bontson.⁷⁸ A Fehérváron őrzött zászlóra – „Szent István király híres zászlaja” (*insigne vexillum*) – utal II. Károly 1385-ben történt székesfehérvári koronázásának leírásakor Thuróczy János is a krónikájában.⁷⁹ Hasonlóképpen királyi zászlót (*signum*) emleget Bonfini a várnai ütközet leírásakor.⁸⁰ A szemtanú Nándorfehérvárnál 1456-ban a keresztetek zászlajáról számolt be.⁸¹ Egy misét követő zászlóátadásról a 1514-es keresztetes sereg esetében is tudunk.⁸²

Buda jelentőségének a megerősödését mutatja, hogy az udvari reprezentáció központjává a budai Boldogasszony-plébánia vált, miután a város a 14. század elején ideiglenesen, majd a 15. század elejétől folyamatosan királyi székely lett. Ezt igazolja a Magyarországon is járt lengyel krónikás, Jan Długosz, aki szerint a Hunyadi János vezette és Európa-szerte győzelemként ünnepelt hosszú hadjárat után, 1444 elején I. Ulászló magyar király Budán helyezte el a török hadjárat emlékeit, leginkább a zsákmányolt zászlókat.⁸³ Ezt a magyar krónikás, Thuróczy János is megerősíti, de ő ebben Hunyadi János szerepét emeli ki.⁸⁴

Mátyás király is Budán tartott istentiszteletet 1463-ban, a boszniai Jajca visszafoglalása után, az oszmánok feletti győzelme emlékére. Később 1467-ben III. Nagy István moldvai vajdával való viszontagságos összecsapása után a zsákmányolt zászlókat a budai templomba vitette. Hálaadását indokolhatta az is, hogy a hadjárat során maga a király is éleveszélyesen megsebesült.⁸⁵ Úgy tűnik azonban, hogy nem pusztán az ellenség zászlói kerülhettek ki a budai nagytemplom falára, hanem a győztes vezérek lobogói is. Legalábbis erre utal a költő, Janus Pannonius egyik epigrammája, melyet Vitéz János esztergomi érsek hadijelvényéről (*signo*) írt.⁸⁶

⁷⁷ *Kézai* 1999b. 155. o. (75. fej.) és *Uő* 1999a. 119. o.

⁷⁸ „...ad venerabilem Albensem ecclesiam nostram pro elevando vexillo nostro accessissemus...” RA 4. füzet, 48. o. (no. 3736).

⁷⁹ *Thuróczy* 1985. 200–201. o. és *Thuróczy – Rogerius* 2001. 314. o. (193. fej.)

⁸⁰ *Bonfini* 1936–1941. III. k. 149–152. o. és *Uő* 1995. 639–640., 642. o.

⁸¹ „A lobogót is, amelyre szent Bernát jelvénye (Jézus neve) volt erősítve, vagy festve, a kereszttel ékesítette fel...” *Tagliakocius* 1907. 10. o. és *Giovanni da Tagliacozzo* 1906. 30–31. o.

⁸² *Istvánffy* 1962. 52. o. és idézi *Kumorovitz* 1954. 31. o.

⁸³ „...nudis pedibus Budam cum signis hostilibus in preliis captis, omni clero et populo [...] obviam processionaliter egressis [...] intravit.” *Długosz* 1964. 287–288. o., vö. *Sroka* 1992. 38. o. A „mezítláb” végzett szertartásos bevonulást kései szövegek ritkán említik. Első előfordulása még 1043-ból III. Henrikhez kapcsolódik, aki a csata után tart bűnbánatot, lásd a 48. jegyzetben.

⁸⁴ *Bonfini* 1936–1941. III. k. 137. o.; *Uő* 1995. 627. o.; *Thuróczy* 1985. 250. o.; *Thuróczy – Rogerius* 2001. 286. o. (235. fej.); *Callimachus* 1519. I. könyv vége; *Buonaccorsi* 1961. 152. o.

⁸⁵ *Bonfini* 1936–1941. III. k. 246. o.; *Uő* 1995. 735. o.; *Ransanus* 1977. 168–169. o.; *Uő* 1985. 197–198. o. „Rex, tibi, Matthias, haec signa puerpera Virgo / Moldavis forti, nuper adepta, manu.” (*Janus Pannonius* 1987. 232–233. o.) Összefoglalóan lásd *Spekner* 2008. 53–62. o.; lásd még *Balogh* 1966. I. k. 403–404. o.

⁸⁶ *Janus Pannonius* 1987. 233. o.

A Báta melletti győztes cikádori csata 1441-ben nagyban hozzájárulhatott ahhoz, hogy Hunyadi János adományokban részesítette az apátságot – 1526-ban két olyan miseruháról, dalmatikáról is tudnak, amely a kormányzó adománya volt.⁸⁷

A hadjáratok lezárásának látványos aktusa volt az ünnepélyes diadalmenet – *triumfus* – tartása.⁸⁸ Ilyen meneteket ténylegesen csak a 15. században rendezhettek először, Zsigmondnak erre nem nagyon nyílt alkalma. Fénykoruk Mátyás király uralkodása alatt volt, noha a történetíró Bonfini a triumfus hagyományát – anakronisztikus módon – visszavetíti a korai századokba. Ilyen visszavetítés Kálmán király Bonfini által leírt triumfusa 1105 körül Fehérváron, Zára (Zadar) meghódítása után: „Befejezésül elmentek Fehérvárra az isteni királyok emlékművéhez, ahol még pompásabb triumfust tartottak. Ünnepélyes külsőségek között könyörgést rendeztek, a bazilikában kifüggesztették a rengeteg ellenséges zászlót és zsákmányt, és három napon át hálaadást tartottak az isteneknek.”⁸⁹ Az azonban bizonyos, hogy Kálmán király győzelme emlékére tornyot emeltetett 1105-ben a zárai Szűz Mária-monostorban.⁹⁰ Hasonlóképpen a 15. századi gyakorlatot tükrözheti Bonfini leírása arról, ahogyan 1140 körül II. Béla király megünnepli az oroszok feletti győzelmét.⁹¹

Az ilyen felvonulásoknak volt forgatókönyvük, amely előírta a bevonulás rendjét, de ezek nem maradtak ránk. Mátyás király 1485. évi bevonulását az elfoglalt Bécsbe egy ismeretlen szemtanú beszámolójának köszönhetően azonban pontosan ismerjük: „A menet elején 32 szekér haladt élelemmel, ügyes propagandaként a kiehezett lakosság felé, majd 2000 válogatott lovas következett. Mögöttük 24 tevé hozta a királyi kincstárat, amelyet 400 gyalogos katona követett. Őket 1000 lovas és 24 püspök követte, mögöttük lovagolt a király...”⁹² Ezt követte a Bécsújhely elfoglalása alkalmából 1487-ben megrendezett triumfus is, amelynek Bonfini szemtanúja volt. Minthogy a város megadta magát a hosszú ostromzár után, itt nem vonultak a győzedelmes magyar sereg előtt foglyok vagy zsákmányt hordó szekerek, hanem csak a városfalakra és a tornyokra tűzték ki a magyar király lobogóit, majd zászlókkal az élen bevonultak a magyar csapatok. A király vonult elől, akit az esztergomi érsek, Estei Hippolit

⁸⁷ *Sümegei* 2009. 506. o.

⁸⁸ *Horváth* 2013.

⁸⁹ *Bonfini* 1936–1941. II. k. 103. o. és *Uő* 1995. 338. o. A leírást Bonfini művében szinte minden győzelem után megismétli.

⁹⁰ *Marinković* 2002. 38–47. o. A legkorábbi magyar királyhoz kapcsolódó *laudes regiae* („királyi dicséretetek” – eredetileg a Mindenszentek litániájának a császár- és pápakoronázáskor énekelt formája) is ekkor történt, vö. *Zupka* 2016. 46–47. o. és *Gál* 2019.

⁹¹ *Bonfini* 1936–1941. III. k. 137. o. és *Uő* 1995. 627. o.

⁹² „Primo premisit triginta duos currus cum alimentis, secundo duo milia equestres electissimos. Tercio viginti quatuor cameli secuti sunt illos equestres por tantes thesaurum regis, quarto secuti sunt quadringenti pedites, quinto viginti quatuor episcopi cum mille equitibus, electis viris, sexto rex Mathias [...] octavo secuti sunt mille boves in sustentationem civitatis supradicte.” *Notae Altahenses* 424. o. (*Koch* 1973. 56–59. o.) Összefoglalóan lásd *Bitskey* 1995. 332–333. o.

követett, majd a többi főpap.⁹³ A bécsújhelyi ostromról szóló részből pedig még azt is megtudjuk, hogy Mátyás a táborban kápolnát építtetett.⁹⁴

Buda város jogkönyve megőrizte annak szertartását, hogy a városnak miként kell fogadnia a királyt, amikor hadjáratból, illetőleg idegen országból visszaérkezik. „Ha az történik, hogy a király hadjáratba vonulva vagy máshova utazva huzamosabb időt tölt az országon kívül, és azután hazatér országába, és a városhoz közeledik, férfiak és asszonyok, fiatalok és öregek, az összes templom és kolostor papságával együtt, gazdagon felékesítve, körmenetben, zászlókkal és szentségekkel, valamint égő gyertyákkal vonuljanak elébe [...] egész idő alatt minden templomban valamint kolostorban zúgjon az összes harang.”⁹⁵

Templomalapítások

A csatát követő rítusok leginkább az egyházi hálaadásra és az ellenségtől megszerzett zsákmány szétesztására, esetleg felvonuláson való bemutatására vonatkoztak. Az egyházakban szertartás keretében megtartott hálaadásokról alig van forrásunk, pedig ez lehetett a leggyakoribb. Annál látványosabb megnyilvánulás volt, amikor a hadjáraton szerzett zsákmányból adományt tettek, egyházat alapítottak, vagy már megalapított egyházakat gazdagítottak.⁹⁶ Az utóbbi vonatkozásban is az első király, István járt elől jó példával: a bolgárok elleni hadjáratot követően megadományozta az általa alapított fehérvári egyházat.⁹⁷ Egy másik forrásunk úgy tudja, hogy a bolgár székváros, Ohrid elfoglalásakor 1018-ban a bizánciak mellett jelen volt István király, és zsákmányként ereklyéket vett magához: „István a rablástól tekintetét elfordította. Belépett Szent György templomába, s az ott talált ereklyéket magával vitte, alázattal tisztelte azokat, s keresztényhez illően megőrizte egész életére.”⁹⁸ István király vezére, Csanád is hasonlóképpen járt el a győztes csata után, aki Ajtony feletti győzelme után egy Szent Györgynek szentelt monostort alapított Marosvárott. A csata előtt ugyanis a szenthez fohászzkodott segítségért, aki – Szent Gellért legendájának tanúsága szerint – egy látomásában oroszlán alakban meg is jelent neki a csata előtt.⁹⁹

III. Béla király kevesebb szerencsével járt, ő az 1180-as években rilai Szent János ereklyéit szerezte meg serege élén a bolgár Serdika (ma Szófia) városából, s vitette

⁹³ *Bonfini* 1936–1941. IV. k. 152. o. (4.8.80) és *Uő* 1995. 885. o.

⁹⁴ *Balogh* 1966. I. k. 663. o.

⁹⁵ Buda város jogkönyve 306–307. o.

⁹⁶ A csatát követő adományra a lengyel hagyományban lásd *Kotecki* 2020. 457–458. o.

⁹⁷ *Illuminated Chronicle* 116. o. és *Képes krónika* 42–43. o. (66. fej.)

⁹⁸ „Stephanus a rapina deflexit mentem. Qui ingressus templum sancti Georgii, reliquias, quas invenerat, asportavit, coluit et cum reverentia, utpote christianus, in vita sua servavit...” Namuri Szent Albanus templom alapítása, 1067 k. (MGH SS 15/2: 962–964. o. és ÁKIF 226–228. o.) 1444-ben Ulászló király is tiltotta az ortodox templomok fosztogatását, vö. *Bonfini* 1995. 637. o.

⁹⁹ *Legenda S. Gerardi episcopi*. SRH II. k. 491–492. o. és Árpád kori legendák 76. o.

Esztergomba. Szent János életírása szerint azonban a király szerencsétlenségre utaló csodajelek hatására az ereklyét önként visszaszolgáltatta.¹⁰⁰

A *Képes krónika* úgy tudja, hogy I. László király a már említett 1074-es mogyoródi csata után, fogadalmát beváltva, Mogyoródon apátságot alapított Szent Mártonnak.¹⁰¹ Érdekes azonban, hogy a források később erre az eseményre, az alapítóra sosem utalnak, s az 1241-es mongol pusztítás után újra felépített monostor védőszentje Szent György lett. Pedig a hagyománynak lehet valós alapja, mivel a csatában László és Géza szövetségeseként részt vevő morva herceg, Ottó a csata után a morvaországi Hradištěben szintén monostort alapított.¹⁰²

A katonai győzelmeket követő egyházalapításokra csak a legsikeresebb uralkodók, illetve Hunyadi János kormányzó kapcsán emlékeztek a források. A lovagkirály, I. Nagy Lajos esetében leginkább a magyar alapítású pálos rend támogatása és a zelli (ma Mariazell, Ausztria) templomának jutott adományai hozhatók kapcsolatba a hadszíntéren vélhetően megtett, de forrásokkal nem bizonyítható fogadalmával.¹⁰³

Lajos király hosszadalmas háborúkat vívott Velencével, mígnem Genovával szövetségben egy kedvező békekötésre nem tudták kényszeríteni ellenfelüket Torinóban (1381). Ennek pontjai között szerepelt, hogy a velenceiek átadják a magyar uralkodónak Remete Szent Pálnak még Bizánc 1204. évi elfoglalásakor megszerzett ereklyéit. Valószínűleg jámbor legenda, hogy a pálosok Lajos győzelmét előre megjövendölték – a legendagyártást talán az indokolhatta, hogy Szent Pál testét még 1381 novemberében a Buda melletti apátságukba, Budaszentlőrincre vitték.¹⁰⁴ A szentnek később számos, a hadi eseményekhez kapcsolódó csodát tulajdonítottak Magyarországon.¹⁰⁵

Lajos király másik adománya látszólag forrásokkal jobban igazolható. Johannes Mannesdorfer 1487-ben örökölte meg, amint Nagy Lajos a döntő csata éjszakáján a mariazei Szűz Máriához imádkozott, majd szerencsésen győzelmet aratott.¹⁰⁶ E hagyomány talán egy 1430 körüli, mára elveszett mariazei mirákulumos könyvre megy vissza – a templom timpanonján ugyanis a leírt csatajelenetet már az 1430 körüli években ábrázolták.¹⁰⁷ A szöveg a magyarok jelenetben szereplő ellenfelének az oszmánokat tette meg, de ez az azonosítás régóta problémát okoz a kutatóknak,

¹⁰⁰ *Eutimii pátriárka*: Rilai Szent Iván életírása. Közli Ivanov 1936. 107. o.; CFH I. k. 707. o.; Kristó – Makk 1981. 101. o. Korábban 1128-ra, illetve 1137-re datálták az eseményeket.

¹⁰¹ *Illuminated Chronicle* 226. o. és *Képes krónika* 80. o. (122. fej.), vö. Zupka 2016. 82. o.

¹⁰² Koszta 2013. 403–425. o.; Romhányi 2000. 44. o.; Hervay 2001. 502–503. o. Györfly György úgy vélekedett, hogy talán már az alapításkor Szent György volt a patrocínium. Györfly 1998. 531–532. o.

¹⁰³ Részletesen lásd Veszprémy 2020b.

¹⁰⁴ Gyöngyösi 1988. és Bencze – Székér 1993. 7–11. o.

¹⁰⁵ Zákonyi 1911.

¹⁰⁶ *Johannes Mannesdorfer*: Über den Ursprung der Kirche der seligsten Jungfrau in Cell und die daselbst geschehenen Wunder, 1487. Közli Kumorovitz 1983. 947–979. o.

¹⁰⁷ „Ludovicus rex Hungariae per Matrem Misericordiae victoriam Turcorum gloriose obtinuit.” Szovák 2003. 86. o.

mivel 1390 előtt a magyar királyi sereg nem ütközött meg közvetlenül a törökkel. Felmerült, hogy az ábrázolt esemény olyan harci cselekménnyel kapcsolatos, amikor a magyarok oszmán segédcsapattal találkozhattak. Erre leginkább a bolgárok földjén, 1365 körül volt esélyük, ahol létrehozták a rövid életű, magyar fennhatóság alatt álló vidini tartományt (*banatus*).¹⁰⁸

Kumorovitz L. Bernát arra is utal, hogy nem lehet véletlen s talán fogadalmakhoz köthető a magyar király két hadvezérének, Himfi Benedek volt bolgár bánnak és a Csáktornyan pálos kolostort ekkor alapító Laczkfi István erdélyi vajdának szentföldi zarándoklata 1376-ban.¹⁰⁹ Mások más pálos templomok alapítását is katonai eseményekkel hozzák összefüggésbe, így Márianosztrát az 1352-es litván, Máriavölgyet az 1375-ös havasalföldi hadjárathoz kapcsolva.¹¹⁰ Kerny Terézia és Serfőző Szabolcs pedig I. Lajosnak a mariazelli templom számára írott, a pápának benyújtott kérvényét (1358) a zárai békekötés eredményének tekinti, amely Velencével az első háborús konfliktus győztes lezárását jelentette.¹¹¹

A 15. század legnagyobb terjedelmű magyar történetének itáliai szerzője, Antonio Bonfini szerint a híres törökverő hadvezér, Hunyadi János az 1442-es Mezőbényei győzelme után a zsákmányolt kincsekből templomoknak is juttatott.¹¹² Talán ezek közé sorolható a gyulafehérvári Mihály arkangyalnak szentelt székeskegyház, amely számára Hunyadi 1442-ben ünnepélyes keretek között nagy adományt tett.¹¹³ Saját szavai szerint azért, mert azt reméli, hogy Mihály arkangyal nemcsak itt a földön, hanem majd a mennyei szent fejedelemségben is oltalmába veszi.¹¹⁴ Mihálynak mint harcos szentnek a tiszteletéről másutt is ír Bonfini. Úgy tudja, hogy Zsigmond király idejében egy éjszakai csatában, a sűrű sötétségben csak Krisztus és Szent Mihály nevét mint jelszót kiáltozva tudott együtt maradni a magyar sereg.¹¹⁵

1479-ben Mátyás hadvezérei arattak egy jelentős győzelmet az Erdélybe betörő oszmánok felett a Gyulafehérvár közelében fekvő Kenyérmezőn. Az abban részt vevő magyar vezér, Bátori István országbíró azon a helyen kápolnát emeltetett, ahol az elesett magyarokat eltemették, s abban minden esztendőben gyászbeszédet és

¹⁰⁸ Papp 2004. 53. o. A különböző kutatói véleményekre lásd Kerny – Serfőző 2004.; Szovák 2003.; Veszprémy 2020b.

¹⁰⁹ Kumorovitz 1983. 919–982. o.

¹¹⁰ Uo. 960–961. o. és Szovák 2003. 89. o.

¹¹¹ Kerny – Serfőző 2004. 47–48. o. Kerny Terézia Feketeardó (ma Ukrajna, Csornotisziv) Szent László-falképét is ebbe a körbe vonva értelmezi. Kerny 2006. 24–26. o.

¹¹² Bonfini 1936–1941. III. k. 110–111. o. és Uő 1995. 599–601. o. Érdekes, hogy Hunyadi a csata után könnyek között adott hálát a győzelemért („profusus larimis”). Bonfini szerint Ulászló Budán hálaadó körmenetet is tartott. A győzelmet „római diadalmenetre méltónak” („Romanoque triumpho dignum”) mondja, de annak megtartásáról nem ír. Mihály arkangyal harci szerepére lásd Kotecki 2021.

¹¹³ Ritoókné 2012. 101–106. o.

¹¹⁴ Szeredai 1791. 87. o.

¹¹⁵ Bonfini 1936–1941. III. k. 64. o. és Uő 1995. 553. o.

misét mondattatott.¹¹⁶ Ugyanő a loretói Basilica della Casában is emlékművet állíttatott a következő felirattal: „...Bátori István ispán [emeltette] az istennek és szülőanyjának, Máriának tiszteletére azon okból, hogy 1479-ben bizonyos igen nagy veszélyből megszabadított”.¹¹⁷ A csatahelyen épített kápolna utal az elesettek méltó eltemetésére a csata után, ami szokásos lehetett. Mátyás király a csatában nem volt jelen, de a diadal hírére hálaadást tartott.¹¹⁸ A Bátoriak nyírbátori alapításait többen megpróbálták közvetlen kapcsolatba hozni a kenyérmezei győzelemmel és az ott szerzett zsákmánnyal, de a források ezt nem támasztották alá.¹¹⁹

Végül két kivételes királyi döntésre utalunk. Szabács sikeres ostroma során, 1475–76 fordulóján elesett Mátyás kedvenc zsoldoskapitánya, František Hag (František z Hajé). Őt a király Székesfehérváron, a királyok necropolisában temetette el,¹²⁰ ami példátlan elismerése volt a korábban huszita zsoldosként harcoló Hag hadi érdemeinek. Ugyancsak magában álló fogadalmat tett 1241–1242-ben, a mongolok pusztítása idején a királyi pár, IV. Béla és felesége, miszerint akkor született leányukat, Margitot a maguk és az ország megszabadításáért apácának ajánlják fel.¹²¹

A magyar királyok számos alkalommal személyesen vezettek hadat, s ilyenkor életveszélybe kerültek. Ezek a helyzetek, megmeneküléseik nagy valószínűséggel fogadalmakkal kapcsolódhattak össze, de az általuk tett egyházi adományokat a legtöbb esetben nem tudjuk összefüggésbe hozni ezekkel. Ilyen esetekről tudunk I. Károly kapcsán, aki 1330-ban a posadai csatában alig került el, hogy a moldvai vajda fogásába kerüljön. Nagy Lajos sebesüléseit a krónikás is megörökítette, így Itáliában és a litván hadjáratok során. Zsigmond király hasonlóképpen került életveszélybe 1396-ban a vesztes nikápolyi csatában, és később 1428-ban Galambóc sikertelen ostroma során. Mátyásról tudjuk, hogy veszélybe került Szabács ostrománál, illetve a moldvai hadjárat során életveszélyesen megsérült. A fenti eseményekhez azonban fogadalmakat kapcsolni szinte alig lehet.

Összegzés

A hadjáratok bizonyos visszatérő rítusai a források hiánya ellenére is megragadhatók: a hadjáratok előtt a királyi kápolnában vagy valamelyik királyi egyházban ünnepélyes szertartásra, zászlóáldásra kerül sor, miközben a főpapok imádkoznak a hadjárat sikeréért, a király pedig könnyek között előre vezekel a várható vérontás miatt. A főpapok csak kivételesen, általában csak a legnagyobb veszély (mongol, oszmán támadás)

¹¹⁶ *Bonfini* 1936–1941. IV. k. 114. o.; *Uő* 1995. 848. o.; *Bethlen* 1994. 82. o. A történetíró Bethlen Farkas (1639–1679) szerint az ő idejében a kápolna még állt. Idézi *Szakály – Fodor* 1998. 324. o.

¹¹⁷ *Banfi* 1942. 84. o.

¹¹⁸ *Bonfini* 1936–1941. IV. k. 114. o. és *Uő* 1995. 848. o.

¹¹⁹ *C. Tóth* 2013. 158–159. o.

¹²⁰ *Teleki* 1852–1857. IV. k. 1854: 444. o.

¹²¹ *Oldest legend* 44. o.; Árpád-kori legendák 104. o.; vö. *Zupka* 2021. 156. o.

esetén kísérik el a királyt a hadba, az udvari papság soraiból ugyanakkor mindig kísérlhették, különösen mivel a kancellária vezetői klerikusok voltak. A vezérek csata előtt beszédeket tartanak, ahogyan tette a ferences Kapisztrán János is mint keresztes vezér,¹²² nagy veszély esetén fogadalmat tesznek, amit utólagos hálaadás mellett teljesítenek. A zsákmány egy részét templomalapításra illetve kegyes adományokra fordítják, a zsákmányolt zászlókat, címeres pajzsokat egyházakban helyezik el. A 15. században meghonosodott a győzelmet követő ünnepélyes bevonulás, a triumfus tartása, amit humanista történétírók vissza is vetítettek egészen a 11. századig.

RÖVIDÍTÉSEK, BIBLIOGRÁFIA

- ÁKÍF Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. *Kristó Gyula*, (Szegedi középkortörténeti könyvtár 15.) Szeged, 1999.
- Althoff* 1996. *Althoff, Gerd*: Der König weint: rituelle Tränen in öffentlicher Kommunikation. In: *Aufführung und Schrift in Mittelalter und Früher Neuzeit*. Hrsg. *Jan-Dirk Müller*. Stuttgart, 1996. 239–252. o.
- ÁMTBF Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Kiad. *Moravcsik Gyula*. Budapest, 1984.
- Annales Altahenses Annales Altahenses Maiores. Ed. *Edmund Oefele*. (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi. Vol. 4.) Hannover, 1891.
- Anonymus* 1999. *Anonymus*: Magyarok cselekedetei. Ford. *Veszprémy László*. In: *Anonymus: Magyarok cselekedetei. Kézai Simon: Magyarok cselekedetei. (Millenniumi magyar történelem. Források.)* Budapest, 1999. 7–86. o.
- Anonymus – Rogerius* 2010. *Anonymus, notary of King Béla*: The Deeds of the Hungarians. Ed. *Martyn Rady – László Veszprémy*. *Master Roger’s Epistle to the Sorrowful Lament upon the Destruction of the Kingdom of Hungary by the Tatars*. Transl. *János M. Bak – Martyn Rady*. General editor *János M. Bak*. (Central European Medieval Texts 5.) Budapest–New York, 2010.
- Anson* 2010. *Anson, Edward*: The General’s Pre-Battle Exhortation in Graeco-Roman Warfare. *Greece and Rome*, 57. (2010) 304–318. o.

¹²² „Út közben ugyanis, midőn a tisztelendő Atya oly csekély számú segítséggel lefelé hajózáván szomorkodó szívvel Péterváradra jutott, ott szent misét mondott...”; „Megérkezése napján szent misét tartott, utána pedig az őrséghez beszédet intézett, őket éberségre, bátorságra, s ha kell vértanúságra serkentvén...”; „Július 4-én tehát szent misét mondott, mise után pedig beszédet intézett a várórséghez férfias ellenállásra és védekezésre intvén őket...” *Giovanni da Tagliacozzo* 1906. 31., 62., 64. o. és *Tagliacocius* 1907. 9., 11., 15. o.

- Árpád-kori legendák Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból. I. k. Szerk. *Érszegi Géza*. (Millenniumi magyar történelem. Források.) Budapest, 2001.
- Ashe* 2007. *Ashe, Laura*: Fiction and History in England, 1066–1200. Cambridge, 2007.
- ÁÚO Árpád-kori új okmánytár. I–XII. k. Közzé teszi *Wenzel Gusztáv*. Pest–Budapest, 1860–1874.
- B. Szabó* 2013. *B. Szabó János*: Háborúban Bizánccal – Magyarország és a Balkán a 11–12. században. Budapest, 2013.
- Bachrach* 2003. *Bachrach, David S.*: Religion and the Conduct of War, c. 300 – c. 1215. Woodbridge, 2003.
- Balogh* 1926. *Balogh József*: Hangos könyörgés – síró fohász. Néhány adalék az ókeresztény ima történetéhez. *Ethnographia*, 37. (1926) 4. füz. 190–192. o.
- Balogh* 1928. *Balogh József*: Az ’ájtatos’ és a ’komor’ Szent István király. *Egyetemes Philológiai Közöny*, 52. (1928) 4–10. sz. 49–50. o.
- Balogh* 1966. *Balogh Jolán*: A művészet Mátyás király udvarában. I–II. k. Budapest, 1966.
- Balogh* 1982. *Balogh Jolán*: Varadinum – Várad vára. I–II. k. (Művészettörténeti füzetek 13/1–2.) Budapest, 1982.
- Banfi* 1942. *Banfi, Florio*: Ricordi ungheresi in Italia. Estratto dagli Studi e documenti italo-ungheresi della R. Accademia d’Ungheria di Roma, IV. (1940–1941). Roma, 1942.
- Barabás* 2021. *Barabás, Gábor*: Thirteenth-Century Hungarian Prelates at War. In: Christianity and War in Medieval East Central Europe and Scandinavia. Ed. *Radosław Kotecki – Carsten Selch Jensen – Stephen Bennett*. Leeds, 2021. 39–56. o.
- Bencze – Szekér* 1993. *Bencze Zoltán – Szekér György*: A budaszentlőrinci pálos kolostor. • Das Paulinerkloster von Budaszentlőrinc. (Monumenta Historica Budapestinensia 8.) Budapest, 1993.
- Bethlen* 1994. *Bethlen Farkas*: Historia de rebus Transylvanicis, 1525–1609. In: Báthori István emlékezete. Szerk. *Nagy László*. Budapest, 1994.
- Bitskey* 1995. *Bitskey István*: Tradíció és reprezentáció: humanista szerzők Mátyás király udvari ünnepeiről. *Irodalomtörténet*, 26. (1995) 2–3. sz. 326–336. o.
- Bonfini* 1936–1941. *Bonfini, Antonio*: Rerum Ungaricarum decades. Ed. *Fógel József – Iványi Béla – Juhász László*. Tom. I–IV. Leipzig–Budapest, 1936–1941.
- Bonfini* 1995. *Bonfini, Antonio*: A magyar történelem tizedei. Ford. *Kulcsár Péter*. Budapest, 1995.
- Borzsák* 1974. *Borzsák István*: Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát exemplumainak antik vonatkozásai. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 78. (1974) 57–65. o.

- Buda város jogkönyve Buda város jogkönyve. I–II. k. Közreadja: *Blazovich László – Schmidt József*. Szeged, 2001.
- Buonaccorsi* 1961. *Buonaccorsi, Filippo*: Historia de rege Vladislao. Ed. *Irmína Lichoňska – Tadeusz Kowalewski – Anna Maria Komornicka*. Varsoviae, 1961.
- C. Tóth* 2013. *C. Tóth Norbert*: A ferencesek megtelepedése Nyírbátorban. In: Nyolcszáz esztendő a ferences rend. Tanulmányok a rend lelkeségéről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről. Szerk. *Medgyesy S. Norbert – Ötvös István – Óze Sándor*. Budapest, 2013. 153–163. o.
- C. Tóth* 2015. *C. Tóth Norbert*: Az apátfalvi-nagylaki csata. In: Keresztesekből lázadók. Szerk. *C. Tóth Norbert – Neumann Tibor*. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések.) Budapest, 2015.
- Callimachus* 1519. *Callimachus Experiens*: Historia de rege Vladislao. Augustae Vindelicorum, 1519.
- CDH Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Tom. I–XI. Ed. *Georgius Fejér*. Budaë, 1829–1844.
- CFH Catalogus fontium historiae Hungariae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCXI. Tom. I–IV. Ed. *Franciscus Albinus Gombos*. Budapest, 1937–1943. (Reprint 2005 és 2011.)
- Chronicon Dubnicense Chronicon Dubnicense. (Historiae hungaricae fontes domestici I. Scriptores III.) Ed. *Matthias Florianus*. Quinqueecclesiis, 1884.
- Continuatio Vindobonensis Continuatio Vindobonensis. In: Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. Vol. 9. Chronica et annales aevi Salici. Ed. *Georgius Heinricus Pertz*. Hanovera, 1851. 698–732. o.
- Csukovits* 2000. *Csukovits Enikő*: A római Szentlélek-társulat magyar tagjai (1446–1523). *Századok*, 134. (2000) 1. sz. 211–244. o.
- Dalimils* 1859. *Dalimils* chronik von Böhmen. Hrsg. *Venceslav Hanka*. Stuttgart, 1859.
- DHA Diplomata Hungariae antiquissima. Ed. *Georgius Györffy*. Budapest, 1992.
- Długosz* 1964. *Annales Joannis Długossii. Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae: 1431–1444*. Lib. 11–12. Ed. *Czesława Pirożyńska – Lidia Korczak*. Warszawa, 1964. (Reprint 2001.)
- Engel – C. Tóth* 2005. *Engel Pál – C. Tóth Norbert*: Itineraria regnum et reginarum (1382–1438). (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 1.) Budapest, 2005.
- Erdélyi* 2011. *Erdélyi Gabriella*: Szökött szerzetesek. Erőszak és fiatalok a késő középkorban. Budapest, 2011.

- Filipović* 2015. *Filipović, Emir O.*: Minor est Turchorum potentia, quam fama feratur... Contributions to the History of Bosnia in the Second Half of 1463. In: *Пад Босанског краљевства 1463. године*. Ed. Срђан Рудић, Дубравко Ловреновић, Павле Драгичевић. Belgrad, Sarajevo, Banja Luka, 2015. 195–226. o.
- Font* 1996. *Font Márta*: Magyarok a Kijevi Évkönyvben. Szeged, 1996.
- Fügedi* 1977. *Fügedi Erik*: Kapisztránói János csodái. A jegyzőkönyvek társadalomtörténeti tanulságai. *Századok*, 111. (1977) 5. sz. 847–898. o.
- Gál* 2019. *Gál, Judit*: Changing rituals: The Hungarian royal and princely entries into Dalmatian cities during the twelfth and thirteenth centuries. In: *Reform and Renewal in Medieval East and Central Europe: Politics, Law and Society*. Ed. *Suzana Miljan – B. Halász Éva – Simon Alexandru*. London–Zagreb–Cluj-Napoca, 2019. 83–101. o.
- Gál* 2021. *Gál, Judit*: The Role of the Dalmatian Bishops and Archbishops in Warfare During the Twelfth and Thirteenth Centuries: A Case Study on the Archbishops of Split. In: *Christianity and War in Medieval East Central Europe and Scandinavia*. Ed. *Radosław Kotecki – Carsten Selch Jensen – Stephen Bennett*. Leeds, 2021. 28–38. o.
- Gaposchkin* 2013. *Gaposchkin, M. Cecilia*: From Pilgrimage to Crusade: The Liturgy of Departure, 1095–1300. *Speculum*, 88. (2013) 1. sz. 44–91. o.
- Giovanni da Tagliacozzo* 1906. [*Giovanni da Tagliacozzo*]: Victoriae mirabilis divinitus de Turcis habitae, duce vener. beato Patre Fratре Ioanne de Capistrano, series descripta per Fratrem Ioannem de Tagliacotio, illius socium et comitem, atque beato Iacobo de Marchia directa. Ed. *Leonhard Lemmens*. *Acta Ordinis fratrum minorum*, 25. (1906) 28–31., 62–68., 108–109., 188–190., 228–229., 290–292., 322–325., 352–357., 399–404. o.
- Gyöngyösi* 1988. *Gyöngyösi, Gregorius*: Vitae fratrum eremitarum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae. Ed. *Hervay Ferenc*. Budapest, 1988.
- Györffy* 1977. *Györffy György*: István király és műve. Budapest, 1977.
- Györffy* 1998. *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. IV. k. Budapest, 1998.
- Halmágyi* 2007. *Halmágyi Miklós*: Középkori csatakiáltások. *Hadtörténelmi Közlemények*, 120. (2007) 2. sz. 590–601. o.
- Halmágyi* 2014. *Halmágyi Miklós*: Mi és ők. Azonosság és idegenség az első évezred fordulóján. Szeged, 2014.

- Halmágyi* 2019. *Halmágyi Miklós*: Sírás és nevetés a korai magyar vonatkozású elbeszélő forrásokban. In: Szent Márton és Benedek nyomában. Tanulmányok Koszta László emlékére. Szerk. *Fedeles Tamás – Hunyadi Zsolt*. Debrecen–Szeged, 2019. 210–224. o.
- Hansen* 1993. *Hansen, Mogens H.*: The Battle Exhortation in Ancient Historiography. Fact or Fiction? *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 42. (1993) 2. sz. 161–180. o.
- Hervay* 2001. *Hervay F. Levente*: A bencések és apátságai története a középkori Magyarországon. In: Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Szerk. *Takács Imre*. Pannonhalma, 2001. 461–548. o.
- Hervay* 2001. *Hervay F. Levente*: A bencések és apátságai története a középkori Magyarországon. In: Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Szerk. *Takács Imre*. Pannonhalma, 2001. 461–548. o.
- Historia Vie 1997. The Historia Vie Hierosolimitane of Gilo of Paris and a Second Anonymous Author. Ed. *C. W. Grocock – J. E. Siberry*. Oxford, 1997.
- Hodinka* 1916. *Hodinka Antal*: Az Orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Budapest, 1916.
- Horváth* 2011. *Horváth Richárd*: Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458–[1476]–1490). Budapest, 2011.
- Horváth* 2013. *Horváth Gábor*: Magyar királyok diadalmenetei a középkorban. In: Egy könyvtáros viszontagságai a XXI. század hajnalán. 2013. május 28. <http://hagibal.blogspot.com/2013/05/magyar-kiralyok-diadalmenetei.html> (A letöltés időpontja: 2020. február 28.)
- ÍFMT Írott források az 1116–1205 közötti magyar történelemről. Szerk. *Thoroczkay Gábor*. (Szegedi középkortörténeti könyvtár 28.) Szeged, 2018.
- Illuminated Chronicle The Chronicle of the Deeds of the Hungarians from the Fourteenth-Century Illuminated Codex. Ed. *Bak János – Veszprémy László*. (Central European Medieval Texts 9.) Budapest–New York, 2018.
- Istvánffy* 1962. *Istvánffy Miklós*: A magyarok történetéből. Ford. *Juhász László*. Budapest, 1962.
- Ivanov* 1936. Zsitija na Ivan Rilszki. Ed. *Jordan Ivanov*. Sofia, 1936.
- Janus Pannonius* 1987. *Janus Pannonius* összes munkái. Kiad. *V. Kovács Sándor*. Budapest, 1987.
- Janus Pannonius* 2009. *Janus Pannonius*: Elegiae – Elegien: Lateinisch – Deutsch. Hg. *Josef Faber*. Norderstedt, 2009.

- Kalous* 2007. *Kalous, Antonín: Elfeledett források a mohácsi csatáról. Hadtörténelmi Közlemények*, 120. (2007) 2. sz. 603–621. o.
- Képes krónika. Ford. *Bollók János*. (Millenniumi magyar történelem. Források.) Budapest, 2004.
- Kerny* 2006. *Kerny Terézia: Adorációs kép, dedikációs-kép, fogadalmi kép, supplikációs-kép. (Kísérlet egy középkori ikonográfiai csoport műfaji szétválasztására).* In: *Kép, képmás, kultusz*. Szerk. *Barna Gábor*. Szeged, 2006. 22–38. o
- Kerny – Serfőző* 2004. *Kerny Terézia – Serfőző Szabolcs: Nagy Lajos „törökök” elleni csatája. Egy legendakonstrukció eredete.* In: *Mariazell és Magyarország: egy zarándokhely emlékezete. Kiállítás a Budapesti Történelmi Múzeum Kiscelli Múzeumában*, 2004. május 28. – szeptember 12. Budapest, 2004. 47–60. o.
- Kézai* 1999a. *Kézai Simon: Magyarok cselekedetei.* Ford. *Bollók János*. In: *Anonymus: Magyarok cselekedetei. Kézai Simon: Magyarok cselekedetei.* (Millenniumi magyar történelem. Források.) Budapest Budapest, 1999. 87–173. o.
- Kézai* 1999b. *Simonis de Kéza Gesta Hungarorum.* Ed. and transl. *László Veszprémy – Frank Schaer.* (Central European Medieval Texts 1.) Budapest–New York, 1999.
- Koch* 1973. *Koch, Walter: Ein Augenzeugenbericht über den Einzug des Königs Matthias Corvinus in Wien. Unsere Heimat. Zeitschrift des Vereins für Landeskunde von Niederösterreich und Wien*, 44. (1973) 2. sz. 56–59. o.
- Kosztá* 2013. *Kosztá László: A hradištei bencés monostor alapításának magyar vonatkozásai.* In: *Blazovich László ünnepi kötet.* Szerk. *Balogh Elemér – Homoki-Nagy Mária*. Szeged, 2013. 403–425. o.
- Kotecki* 2016. *Kotecki, Radosław: With the Sword of Prayer, or How Medieval Bishop Should Fight. Quaestiones Medii Aevi Novae*, 21. (2016) 341–369. o.
- Kotecki* 2020. *Kotecki, Radosław: Bishops and the Legitimation of War in Piast Poland until the Early Thirteenth Century. Przegląd Historyczny*, 111. (2020) 3. sz. 437–470. o.
- Kotecki* 2021. *Kotecki, Radosław: Pious Rulers, Princely Clerics, and Angels of Light: “Imperial Holy War” Imagery in Twelfth-Century Poland and Rus.* In: *Christianity and War in Medieval East Central Europe and Scandinavia.* Ed. *Radosław Kotecki – Carsten Selch Jensen – Stephen Bennett*. Leeds, 2021. 159–188. o.
- Kotecki – Jensen – Bennett* 2021. *Kotecki, Radosław – Jensen, Carsten Selch – Bennett, Stephen: An Introduction.* In: *Christianity and War in Medieval East Central Europe and Scandinavia.* Ed. *Radosław Kotecki – Carsten Selch Jensen – Stephen Bennett*. Leeds, 2021. 1–21. o.

- Kotecki – Maciejewski – Ott* 2018. *Kotecki, Radosław – Maciejewski, Jacek – Ott, John S.*: The Medieval Clergy and War: A Historiographical Introduction. In: *Between Sword and Prayer: Warfare and Medieval Clergy in Cultural Perspective*. Ed. *Radosław Kotecki – Jacek Maciejewski – John S. Ott*. Leiden–Boston, MA, 2018. 1–23. o.
- Kovács* 1998. *Kovács Éva*: Casula Sancti Stephani Regis. In: *Uő: Species modus ordo. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1998. 15–54. o. (Első megj.: *Acta historiae artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, 5. /1958/ 181–221. o.)
- Kovács* 2000. *Kovács, László*: Die heilige Lanze Ungarns. In: *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie*. Vol. II. Ed. *Alfried Wiczorek – Hans M. Hinz*. Stuttgart, 2000. 902–903. o.
- Kristó – Makk* 1981. *Kristó Gyula – Makk Ferenc*: III. Béla emlékezete. Budapest, 1981.
- Kubinyi* 1999. *Kubinyi András*: Az egyház szerepe az országos politikában és a honvédelemben a középkor végén. In: *Uő: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Budapest, 1999. 87–99. o. (Első megj. In: *Egyházak a változó világban*. Szerk. *Bárdos István – Beke Margit*. Tatabánya, 1992. 19–27. o.)
- Kumorovitz* 1954. *Kumorovitz L. Bernát*: A magyar zászló és nemzeti színeink múltja. *Hadtörténelmi Közlemények, Új Folyam*, 1. (1954) 3–4. sz. 18–60. o.
- Kumorovitz* 1983. *Kumorovitz L. Bernát*: I. Lajos királyunk 1375. évi havasalföldi hadjárata (és „török”) háborúja. *Századok*, 117. (1983) 5. sz. 919–982. o.
- Küküllei – Névtelen* 2000. *Küküllei János*: Lajos király krónikája. – *Névtelen szerző*: Geszta Lajos királyról. Ford. *Kristó Gyula*. (Millenniumi magyar történelem. Források.) Budapest, 2000.
- Larson* 2009. *Larson, Atria A.*: Bestowing Pardon and Favor: Emperor Henry III's Pardons in Context. *Viator*, 40. (2009) 41–69. o.
- Lenart* 2011. *Lenart, Mirosław*: Czy Jagiełło płakał pod Grunwaldem? In: *Wojny, bitwy i potyczki w kulturze staropolskiej*. Red. *Wiesław Pawlak – Magdalena Piskala*. Warszawa, 2011. 34–45. o.
- Marinković* 2002. *Marinković, Ana*: „Construi et erigi iussit rex Colomannus”: the royal chapel of King Coloman in the complex of St. Mary in Zadar. *Annual of Medieval Studies at CEU*, 8. (2002) 38–47. o.
- MGH SS Monumenta Germaniae Historica. Scriptores (in Folio). Vol. I–XXXIX. Stuttgart–Hannover, 1826–2009.
- MGH SSrG Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi. Vol. I–LXXXIII. Hannover, 1871–2020.

- Notae Altahenses Notae Altahenses. Ed. *Philipp Jaffé*. In: MGH Scriptores. Vol. XVII. Hannover, 1861. 421–427. o.
- Oldest Legend The Oldest Legend, Acts of the Canonization Process, and Miracles of Saint Margaret of Hungary. *Legenda vetus, acta processus canonizationis et miracula sanctae Margaritae de Hungaria*. Ed. *Ildikó Csepregi – Gábor Klaniczay – Ben-ce Péterfi*. (Central European Medieval Texts 8.) Budapest–New York, 2018.
- Papp* 2004. *Papp Sándor*: Magyarország és az Oszmán Birodalom: a kezdetektől 1540-ig. In: Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében. Szerk. *Zombori István*. Budapest, 2004. 37–90. o.
- Patton* 2018. *Patton, Kimberley Christine*: “Howl, Weep and Moan, and Bring It Back to God”: Holy Tears in Eastern Christianity. In: *Holy Tears: Weeping in the Religious Imagination*. Ed. *Kimberley Christine Patton – John Stratton Hawley*. Princeton and Oxford, 2018. 255–273. o.
- Preiser-Kapeller* 2011. *Preiser-Kapeller, Johannes*: Von Ostarrichi an den Bosporus. Ein Überblick zu den Beziehungen im Mittelalter. In: *Pro Oriente Jahrbuch 2010*. Wien, 2011. 66–77. o.
- RA Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. • Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II/1. k. Ed. *Emericus Szentpétery*. Budapest, 1923–1943. II/2–4. k. Manuscriptis Emericus Szentpétery adhibitis et completis critice digessit *Iván Borsa*. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerk. *Borsa Iván*. Budapest, 1961–1987.
- Radó* 1973. *Radó, Polycarpus*: Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum. Ed. *László Mezey*. Budapest, 1973.
- Ransanus* 1977. *Ransanus, Petrus*: Epithoma rerum hungararum. Ed. *Péter Kulcsár*. Budapest, 1977.
- Ransanus* 1985. *Ransanus, Petrus*: A magyarok történetének rövid foglalata. Ford. *Blazovich László – Sz. Galántai Erzsébet*. Budapest, 1985.
- Rigord* 2006. *Rigord*: Histoire de Philippe Auguste. Ed. *Élisabeth Carpentier – Georges Pon – Yves Chauvin*. Paris, 2006.
- Ritoókné* 2012. *Ritoókné Szalay Ágnes*: Janus Pannonius Hunyadi-epitáfiumai. In: *Kutak: tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*. (Humanizmus és reformáció 33.) Budapest, 2012. 101–106. o.
- Romhányi* 2000. *Romhányi Beatrix, F.*: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Budapest, 2000.
- Searle* 1984. *Searle, Eleanor*: Fact and Pattern in Heroic History: Dudo of Saint Quentin. *Viator*, 15. (1984) 119–138. o.

- Spekner* 2008. *Spekner Enikő*: A Boldogasszony-plébániaegyház középkori története. In: Mátyás-templom: A budavári Nagyboldogasszony-templom évszázadai (1246–2013). Kiállítási katalógus. Szerk. *Farbaky Péter – Végh András et al.* Budapest, 2008. 53–62. o.
- SRH *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* Ed. *Emericus Szentpétery.* Vols. I–II. Budapest, 1938. (Reprint Budapest, 1999.)
- Sroka* 1992. *Sroka, Stanislaw A.*: I. Ulászló itineráriuma (1440–1444). *Történeti tanulmányok (Debrecen, KLTE)*, 4. (1996) 21–48. o.
- Sroka – Zawitkowska* 2017. *Sroka, Stanislaw A. – Zawitkowska, Wioletta*: Itinerarium króla Wladyslawa III, 1434–1444. Warszawa, 2017.
- Storelli* 2007. *Storelli, Xavier*: Convaincre pour vaincre: place et fonction des harangues militaires dans l’historiographie anglo-normande (XIe siècle–debut du XIIIe siècle). In: Convaincre et persuader: communication et propagande aux XIIe et XIIIe siècles. Actes des colloques de Fontevraud, Oxford, Barcelone, Saintes, Octobre 2004 – Novembre 2006. Éd. *Martin Aurell.* Poitiers, 2007. 53–80. o.
- Strategikon *Maurice’s Strategikon: handbook of Byzantine military strategy.* Transl. *George T. Dennis.* Philadelphia, 1984.
- Sümegei* 1993. *Sümegei József*: Báta a középkori és törökori forrásokban, 895–1686. In: Báta évszázadai. Emlékkönyv a bátai apátság alapításának 900 éves évfordulójára. Szerk. *Kápolnás Mária.* Báta, 1993. 11–126. o.
- Sümegei* 2009. *Sümegei József*: Búcsújárás és zarándoklat. In: A pécsi egyházmegye története. 1. k. A középkor évszázadai, 1009–1543. Szerk. *Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümegei József.* Pécs, 2009. 487–546. o.
- Szakály – Fodor* 1998. *Szakály Ferenc – Fodor Pál*: A kenyérmezei csata, 1479. október 13. *Hadtörténelmi Közlemények*, 111. évf. (1998) 2. sz. 309–350. o.
- Szekfü* 1938. *Szekfü Gyula*: Szent István a magyar történet századaiban. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. 1–3. k. Szerk. *Serédi Jusztinián.* Budapest, 1938. 3. k. 1–80. o. (Reprint 1988.)
- Szeredai* 1791. *Szeredai, Antonius*: Notitia veteris et novi Capituli Ecclesiae Albensis Transilvaniae. Albae Carolinae, 1791.
- Szerémi* 1979. *Szerémi György*: Magyarország romlásáról. Ford. *Juhász László.* Budapest, 1979.

- Szovák* 2003. *Szovák Kornél*: Nagy Lajos király és Máriazell. In: Marizell és Magyarország. 650 év vallási kapcsolatai. A „Magna Mater Austriae et Magna Domina Hungarorum” konferencia előadásai: Esztergom, 2002. május 6–9. és Mariazell, 2002. június 3–6. Szerk. *Walter Brunner – Helmut Eberhart – Fazekas István et al.* (Strigonium Antiquum VI.) Esztergom–Graz, 2003. 82–92. o.
- Tagliakocius* 1907. Kapisztráni Sz. János csodás győzelme Nándorfehérvárnál 1456. július hó 22-én Tagliakocius János szent ferencrendi szerzetesnek marchiai Szent Jakabhoz intézett levele nyomán. Latinból ford. *Krämer Bonifác*. Kolozsvár, 1907.
- Teleki* 1852–1857. *Teleki József*: Hunyadiak kora Magyarországon. I–XII. k. Pest, 1852–1857.
- Thallóczy* 1915. *Thallóczy Lajos*: Jajca (bánság, vár és város) története. (Magyarország melléktartományainak oklevéltára. Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum 4.) Budapest, 1915.
- Thuróczy* 1985. *Johannes de Thurocz*: Cronica Hungarorum. Textus. Ed. *Galántai Erzsébet – Kristó Gyula*. Budapest, 1985.
- Thuróczy – Rogerius* 2001. *Thuróczy János*: A magyarok krónikája – *Rogierius mester*: Siralmas ének. Ford. *Bellus Ibolya, Kristó Gyula, Horváth János*; jegyz. *Kristó Gyula, Zsoldos Attila*. (Millenniumi magyar történelem. Források.) Budapest, 2001.
- Varga* 2003. *Varga, Gábor*: Ungarn und das Reich vom 10. bis zum 13. Jahrhundert. Das Herrscherhaus der Árpáden zwischen Anlehnung und Emanzipation. (Studia Hungarica 49.) München, 2003.
- Veszprémy* 1995. *Veszprémy László*: Az 1187-es magyar zászlóskocsitól (carroccio) a székesfehérvári zászlóbontásig. A magyar katonai zászlóhasználat kezdetei. *Történelmi Szemle*, 37. (1995) 209–216. o.
- Veszprémy* 2006. *Veszprémy László*: II. András magyar király keresztes hadjárata, 1217–1218. In: Magyarország és a keresztes háborúk. Lovagrendek és emlékeik. Szerk. *Laszlovszky József – Majorossy Judit – Zsengellér József*. Máriabesnyő–Gödöllő, 2006. 99–111. o.
- Veszprémy* 2012. *Veszprémy László*: Szónokló hadvezérek. Összehasonlító normann–magyar harctéri retorika. *Magyar Könyvszemle*, 128. (2012) 2. sz. 159–169. o.
- Veszprémy* 2015. *Veszprémy László*: A pityergő Árpádtól a könnyező Szent Lászlóig. A könnyekre fakadó hadvezér a Névtelen Gesztája 39. és a Krónikaszerkesztés 121., 137. fejezetében. *Acta Historica (Szeged)*, 138. (2015) 17–32. o.
- Veszprémy* 2020a. *Veszprémy László*: Forrásközlemény Szt. István korai tiszteletéhez Bambergben. In: „Mestereknek gyengyének.” Ünnepi kötet Madas Edit hetvenedik születésnapjára. Szerk. *Hen-de Fanni – Kisdi Klára – Korondi Ágnes*. Budapest, 2020. 507–517. o.

- Veszprém* 2020b. *Veszprém László*: Nagy Lajos kereszties hadjáratai a Balkánon, 1365–1366. In: Vallásháborúk, felekezeti konfliktusok Európában és az Európához közeli térségekben az ókortól napjainkig. Szerk. *Isaszegi János – Pósnán László – Veszprém László*. Budapest, 2020. 169–184. o.
- Wipo* 1915. *Wipo*: Gesta Chuonradi. Ed. *Harry Breslau*. (MGH SSrG 61.) Hannover, 1915.
- Wolfram* 2006. *Wolfram, Herwig*: Conrad II, 990–1039: Emperor of Three Kingdoms. University Park, PA, 2006.
- Yellin* 2008. *Yellin, Keith*: Battle Exhortation: The Rhetoric of Combat Leadership. Columbia, SC, 2008.
- Zákonyi* 1911. *Zákonyi Mihály*: A Buda melletti Szent-Lőrincz pálos kolostor története. (Művelődéstörténeti Értekezések 50.) Budapest, 1911.
- Zupka* 2016. *Zupka, Dušan*: Ritual and Symbolic Communication in Medieval Hungary under the Árpád Dynasty (1000–1301). Leiden–Boston, 2016.
- Zupka* 2020. *Zupka, Dušan*: Náboženské rituály vojny a vytváranie kresťanskej identity v stredovekej strednej Európe 12. storočia. *Historický časopis*, 68. (2020) 4. sz. 577–591. o.
- Zupka* 2021. *Zupka, Dušan*: Religious Rituals of War in Medieval Hungary Under the Árpád Dynasty. In: Christianity and War in Medieval East Central Europe and Scandinavia. Ed. *Radosław Kotecki – Carsten Selch Jensen – Stephen Bennett*. Leeds, 2021. 141–158. o.
- Zupka* 2022. *Zupka, Dušan*: Political, Religious and Social Framework of Religious Warfare and Its Influences on Rulership in Medieval East Central Europe. In: Rulership in Medieval East Central Europe. Power, Rituals and Legitimacy in Bohemia, Hungary and Poland. Ed. *Grischa Vercamer – Dušan Zupka*. Leiden–Boston, 2022. 135–160. o.

László Veszprém

RELIGIOUS RITUALS OF WAR AND THEIR MEMORY IN HUNGARY

(Summary)

The early religious rituals of war in Hungary have been preserved in the *Illuminated Chronicle* (*Képes krónika*) and in the legends. These memories were later amended by diplomatic and further narrative sources. The influence of foreign clerics in this area must have been considerable, as was already attested by the text of the Charter of the Pannonhalma Abbey (1001/1002). In many cases, the events described were written by non-Hungarian authors (e.g. Antonio Bonfini, Jan Długosz, Giovanni da Tagliacozzo, and foreign ambassadors), or if the author was Hungarian, like Simon Kézai, he wrote his work for foreigners. The number of sources multiplies from

the Anjou period onwards (1301), partly due to the accession to the throne of foreign dynasties (Angevins, Jagellos) and partly to the emergence of an international humanist circle in the court of King Matthias of Hungary. Between 1342 and 1526, Hungary fought serious wars outside its borders (against Venice, the Lithuanians, and the Ottomans), where the just nature of the fighting was often emphasised by war rituals as a means of propaganda. Most of the preserved sources are related to the rulers and János Hunyadi, Governor of Hungary, but we know that the nobles tried to follow in their wakes as well. The analysis of these rituals not only places the Hungarian sources in an international context, but also sheds light on the hidden political intentions of the warlords, their religious devotion little known from other sources, and establishes a link between the seemingly distant spheres of their inner religiosity and political careers.

László Veszprémy

KIRCHLICHE KRIEGSRITEN UND IHR ANDENKEN IN UNGARN

(Resümee)

Die Erinnerung an die frühen kirchlichen Kriegsriten ist in der Ungarischen Bilderchronik und in Legenden überliefert und wird in späteren Zeiten durch dokumentarische und andere erzählende Quellen gut ergänzt. Der Einfluss ausländischer Kleriker in diesem Bereich muss beträchtlich gewesen sein, wie dies auch der Text der Gründungsurkunde von Pannonhalma (1001/1002) bezeugt. In vielen Fällen wurden die beschriebenen Ereignisse von nicht-ungarischen Autoren verewigt (z. B. Antonio, Bonfini, Jan Długosz, Giovanni da Taglicozzo, ausländische Gesandte), oder wenn der Autor Ungar war, wie z. B. Simon Kézai, schrieb er sein Werk auch für das Ausland. Ab der Anjou-Zeit (1301) vervielfacht sich die Zahl der Quellen, was zum einen auf die Herrschaft ausländischer Dynastien (Anjou, Jagiellonen) und zum anderen auf das Erscheinen eines internationalen Humanistenkreises am Hof von König Matthias Corvinus zurückzuführen ist. Zwischen 1342 und 1526 führte Ungarn außerhalb seiner Grenzen schwere Kriege (gegen Venedig, Litauen und die Osmanen), in denen der gerechte Charakter der Kämpfe oft durch Kriegsrituale betont wurde, die über ein propagandistisches Gewicht verfügten. Die meisten Quellen sind im Zusammenhang mit den Herrschern und dem Regenten János Hunyadi überliefert, aber auch die Fürsten versuchten, ihnen in dieser Hinsicht zu folgen. Die Analyse dieser Rituale setzt nicht nur die ungarischen Quellen in einen internationalen Kontext, sondern beleuchtet auch die verborgenen politischen Absichten der Kriegsherren, ihre religiöse Hingabe, die aus anderen Quellen kaum bekannt ist, und schafft eine Verbindung zwischen ihrer inneren Religiosität und den scheinbar entfernten Sphären ihrer politischen Karrieren.

László Veszprémy

RITES DE GUERRE ECCLÉSIASTIQUES ET LEUR MÉMOIRE EN HONGRIE

(Résumé)

La mémoire des premiers rituels de guerre ecclésiastiques est conservée dans la Chronique illustrée et les légendes auxquelles s'ajoutent des diplômes et d'autres sources narratives issus d'époques suivantes. L'influence des clercs étrangers dans ce domaine a dû être considérable comme en témoigne le texte de la charte de fondation de Pannonhalma (1001–1002). Dans de

nombreux cas, les événements furent décrits par des auteurs qui n'étaient pas d'origine hongroise (par exemple Antonio, Bonfini, Jan Długosz, Giovanni da Tagliacozzo, ambassadeurs étrangers) ou si l'auteur était hongrois, comme Simon Kézai, son œuvre était destinée à l'étranger. Le nombre de sources se multiplie à partir de l'époque angevine (1301) en raison de l'avènement au trône de dynasties étrangères (Angevins, Jagellons) et de la présence d'un cercle humaniste international à la cour du roi Mathias. Entre 1342 et 1526, la Hongrie a mené des guerres importantes à l'extérieur de ses frontières (contre Venise, les Lituaniens et les Ottomans) lors desquelles les rituels de guerre servaient souvent de propagande pour insister sur la nature juste des combats. La plupart des sources conservées sont liées aux souverains et au régent Jean Hunyadi, mais à cet égard, les aristocrates ont également essayé de les suivre. L'analyse de ces rituels permet non seulement de replacer les sources hongroises dans un contexte international, mais d'éclairer également les intentions politiques dissimulées ou la dévotion religieuse des chefs militaires peu connue d'autres sources établissant ainsi un lien entre les sphères apparemment éloignées de leur religiosité intérieure et de leur carrière politique.

Ласло Веспреми

ЦЕРКОВНЫЕ ВОЕННЫЕ ОБРЯДЫ И ПАМЯТЬ О НИХ В ВЕНГРИИ

(Резюме)

Венгерская иллюстрированная хроника и легенды сохранили ранние военные церковные обряды, которые в дальнейшем хорошо дополняются документальными и повествовательными источниками. Влияние заграничных клерикалов священнослужителей в этой области было серьезным, о чем свидетельствует уже и текст сертификата на создание Паннонхалма (1001/1002 гг.). Во многих случаях увековечание описываемых событий является заслугой авторов невенгерского происхождения (например Антонио Бонфини, Ян Длугош, Джованни да Тагликоццо, иностранные послы), или если автором был венгр, такой как например Симон из Кезы, то он писал свою работу и для за границы. Число источников многократно умножается с Анжуйского периода (1301 г.), что отчасти связано с вступлением на трон иноземных династий (Анжуйских, Ягеллонцев), а отчасти с появлением интернационального гуманистического круга при дворе короля Матяша. В период между 1342 и 1526-ими годами Венгрия вела серьезные войны за пределами своих границ (против Венеции, литовцев и турков), где справедливый характер сражений часто подчеркивался имеющими пропагандистский вес военными церемониями, обрядами. Большинство источников, связанных с правителями и губернатором Янош Хуняди сохранились, но в этом отношении дворяне также старались следовать за ними. Анализ обрядов помещает венгерские источники не только в международный контекст, но и проливает свет на скрытые политические намерения военачальников и их религиозную преданность, о которой мало известно из других источников, создавая связь между их внутренней религиозностью и казалось бы далекими сферами их политической карьеры.

19. SZÁZADI ERŐDÖK MÚLTJA *és* JELENE KÖZÉP-EURÓPÁBAN

HADTÖRTÉNETI
INTÉZET ÉS
MÚZEUM